

Turizam u kontekstu vjerske baštine

Mezga, Melita

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:064830>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-28**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za informacijske i komunikacijske znanosti

Katedra za muzeologiju

TURIZAM U KONTEKSTU VJERSKE BAŠTINE

Diplomski rad

Mentorica: dr.sc. Željka Miklošević

Studentica: Melita Mezga

Zagreb, prosinac, 2019.

UNIVERSITY OF ZAGREB
FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES
Department of Information and Communication Sciences
Sub-Department of Museology

RELIGIOUS HERITAGE AND TOURISM

M.A. Thesis

Supervisor: Željka Miklošević, PhD

Student: Melita Mezga

Zagreb, December 2019

*„Hodočasnik nježno kroči na sveto tlo;
turist prodire na sveta mjesta i fotografira njihove ostatke.
Hodočasnik putuje s poniznošću i strpljenjem;
turist pak naduto i u žurbi.“*

N.N.

SADRŽAJ

UVOD	3
VJERA KAO BAŠTINA	6
VJERSKI TURIZAM	9
PROBLEMATIKA POJMA U HRVATSKOM KONTEKSTU	13
STAV KATOLIČKE CRKVE PREMA TURIZMU	14
UPRAVLJANJE VJERSKOM BAŠTINOM	17
PONAŠANJE POSJETITELJA	20
VJERSKI OBJEKTI I PRAKSE KAO POTENCIJALI ZA RAZVITAK VJERSKOG TURIZMA U HRVATSKOJ	23
<i>Sakralno blago</i>	23
<i>Crkve, molitveni prostori, samostani, svetišta</i>	24
<i>Svetišta</i>	27
<i>Baština svetaca</i>	29
<i>Relikvije</i>	31
<i>Vjerski običaji, svetkovine i blagdani</i>	32
<i>Hodočašće</i>	36
RAZVOJNE MOGUĆNOSTI	39
ZAKLJUČAK	42
LITERATURA	43

SAŽETAK

U ovom se radu predstavlja tema vjerske baštine kao turističkog resursa i njegove razvojne mogućnosti u Republici Hrvatskoj. Iako vjerski turizam u Hrvatskoj ima veliki potencijal još uvijek nije u potpunosti izgrađen kao integralni dio nacionalnog turističkog proizvoda. Za naše je područje specifična uska povezanost vjerske i kulturno-povijesne baštine kroz nacionalnu povijest. Većina resursa vjerske baštine pripada Katoličkoj crkvi koja upravlja njima, ali su od velikog interesa i ostalim baštinskim institucijama. Velik nedostatak je nedovoljna suradnja između države, tijela javne uprave i državnih institucija i Crkve u upravljanju dobrima i nepostojanje zajedničkog pristupa interpretaciji. Predstavljene su vjerski objekti i prakse kao potencijali za razvitak vjerskog turizma. Posebno su istaknuti primjeri uspješne realizacije u turizmu poput Svetišta Marije Bistrice, transformacije u baštinske institucije poput Pustinja Blaca ili pak primjeri razvoja novih proizvoda koji svjedoče o samoj dinamičnosti baštine.

Ključne riječi: vjerska baština, vjerski turizam, kulturni turizam, Katolička crkva, sveto, hodočašće

SUMMARY

This paper deals with religious heritage as a resource and development possibilities of religious tourism in the Republic of Croatia. Religious tourism in Croatia has great potential. However, it is still not fully built as an integral part of the national tourist product. In our area there is a close link between religious, cultural and historical heritage through national history. Most of the resources of religious heritage belong to the Catholic Church that governs them, but are of great interest to other government institutions. There is a great lack of co-operation between the state, the public administration bodies, state institutions and the Church in the management of the goods and the lack of a common approach to interpretation. Religious facilities and practices have been presented as potentials for the development of religious tourism. Especially important examples of successful realization in tourism are the Sanctuary of Marija Bistrica, transformation into heritage institutions such as the Pustinja Blaca or examples of the development of new products that testify on the dynamics of heritage itself.

Keywords: religious heritage, religious tourism, cultural tourism, Catholic church, sacred, pilgrimage

UVOD

Potreba za kretanjem i putovanjem razvija se među prvim potrebama čovječanstva. Čovjek je putovao u potrazi za hranom, novim staništima, susrećući druge ali i u potrazi za onim *višim od sebe*. S razvojem prvih kultova i vjerovanja *homo religiosus* pridodaje pojedinim mjestima i predmetima poseban značaj – značaj svetog, odvajajući ih od svjetovnog, odnosno profanog. To sveto, kao i svjetovno, postalo je dijelom njegovog identiteta, koji je zatim kao baštinu prenosio svojim potomcima.

Danas, u suvremenom svijetu prepoznajemo brojne religije, njihov razvoj i nadasve zanimljiv utjecaj na sve aspekte razvoja društva kroz povijest. Kao i na društvo općenito, religija je, u većoj ili manjoj mjeri, utjecala na gotovo svakog pojedinca. Dio je identiteta cijelog ili dijela društva i u takvom se obliku prenosi kao baština; priznajemo li je kao svoju osobnu ili ne, želimo li je naglasiti ili pak sakriti, veličati ili negirati. Dio te baštine prepoznat je i identificiran kao vjerska baština. Ona može biti i osobna za pojedinca, grupna nekoj zajednici ili pak prepoznata na većoj, nacionalnoj, regionalnoj ili svjetskoj razini. Svoju kompleksnost iskazuje u većem broju religija, većoj ili manjoj identifikaciji s pojedincem, brojnim materijalnim oblicima ali i nebrojenim nematerijalnim.

Suvremeni čovjek gotovo se svakodnevno susreće s nekim oblikom vjerske baštine, vjerojatno prolazi pokraj vjerske građevine, možda se bavi proučavanjem sakralne umjetnosti, možda odlazi na vjersko putovanje, sudjeluje na vjerskom obredu ili pak tek kolokvijalno u društvenom razgovoru nailazi na nj. Bez obzira pridodaje li joj veći ili manji značaj, ona ga okružuje. Suvremeni turist je u potrazi za životnim iskustvima, doživljajima i pričama, fizički i intelektualno je aktivan, želi biti aktivan sudionik u putovanjima koja će pridonijeti njegovu osobnom razvoju.¹

U ovom radu želim istražiti poveznicu vjerske baštine s turizmom. Turizam se također razvija iz čovjekove potrebe za putovanjem, ali joj dodaje rekreacijsku i odmorišnu notu. Promatramo li vjersku baštinu tek kao dio kulturne, lako ćemo je povezati s turizmom. I to vrlo uspješno i dobro ostvareno u brojnim zemljama. Kompleksnija se pitanja javljaju kada vjersku baštinu gledamo samu za sebe, uključujući i njezin duhovni, neopipljiv aspekt,

¹ Strategija razvoja turizma Republike Hrvatske do 2020. godine. URL <https://mint.gov.hr/strategija-razvoja-turizma-11411/11411>

ponekad i neopisiv. Taj dio vjerske baštine teže će *surađivati* s turizmom. Korisnik vjerske baštine, svaki ponaosob, ima različite motive i interese dolaska, različite poglede, različita potraživanja i očekivanja. Spomenimo i *nositelje/stvaratelje* vjerske baštine, vođe religijskih organizacija i grupa koji opet na svoj način određuju upravljanje, prezentaciju i interpretaciju vjerske baštine.

U radu sam se fokusirala na ona hrvatska mjesta i resurse obilježene katoličkom vjerom i katoličkom vjerskom baštinom. Specifičnost našeg podneblja je uska povezanost religijskih i političkih promjena u ranom srednjem vijeku, u procesu izgradnje srednjevjekovnog kršćanskog društva koje će postaviti temelje i oblikovati hrvatski identitet u narednim stoljećima.² Budući da su se promjene zbivale usporedno i gotovo istovremeno, vjerska baština prožela je kulturno-povijesnu. Poseban trag ostavila je u vrijeme kada je od Hrvatske preostao tek *reliquiae reliquiarum*, kada se počinju razvijati marijanska svetišta, poput Marije Bistrice koja je danas jedno od najposjećenijih mjesta vjerskog turizma.

Govoreći o vjerskom turizmu, u ovom radu prvenstveno želim pokušati odgovoriti na pitanje postoji li vjerski turizam u Hrvatskoj i kako se razvija? Što ga posebno obilježava i s kojim poteškoćama se susreće? Koji je stav Katoličke Crkve o turizmu koji je motiviran vjerskom baštinom? I napokon, može li turizam surađivati s Crkvom (i obrnuto) i crpiti *izvore* vjerske baštine i koliko to uspješno radi?

² Usporedi: Trpimir Vedriš, „Pokrštavanje i rana kristijanizacija Hrvata“ u *Nova zraka u europskom svjetlu* (2015), 196.; Andreja Sršen, „Katolička crkva u Hrvatskoj na razmeđu tradicionalnosti i modernosti: novi prijepori europske stvarnosti“ u *Croatica Christiana periodica* 38 (2014), 210.

VJERA KAO BAŠTINA

Promatramo li kulturnu baštinu kao „*ukupnost materijalnih i nematerijalnih obilježja i praksa naslijeđenih iz prošlosti*“³, kao dio nje prepoznajemo i vjersku baštinu. Vjerska baština od posebnog je značaja u očuvanju prirodne i kulturne raznolikosti, a UNESCO naglašava njezine karakteristike *živuće* baštine kao one koje je razlikuju od ostalih oblika baština. Od prvih susreta čovjeka sa *svetim*, razvojem vjerovanja i nastankom prvih kultova vjerska se baština kroz povijest čovječanstva razvijala, miješala s drugima i mijenjala da bi danas evoluirala unutar više tisuća različitih religija i vjerovanja. Zanimljivo je primijetiti kako su upravo najstarija zaštićena mjesta, mjesta religijskog značaja. Danas na Svjetskoj listi baštine oko 20% zaštićenih mjesta ima određeni vjerski ili duhovni karakter.⁴

Pojam vjerske baštine dosta je kompleksan; možemo ga promatrati na osobnoj razini, razini neke zajednice, regije, nacije ili pak na svjetskoj razini. Također kroz povijest možemo primijetiti različite razine prihvaćanja tog identiteta, odnosno ne prihvaćanja (kao i negiranja, sakrivanja, odricanja). Upotrijebimo li pojam religije lakše ćemo shvatiti ulogu vjerske baštine. U članku „The Politics of Religious Heritage: Framing Claims to Religion as Cultural Heritage in Spain“ autori razdvajaju religiju kao baštinu i religiju kao vjeru. Upravo u zemljama poput naše, gdje su vjera i nacionalni identitet čvrsto povezani, „*diskursi vjerske baštine opskrba su mitovima, metaforama i simbolima koji su ključni za diskurzno ili ikoničko predstavljanje nacije*“.⁵ Temeljem tih diskursa i značaja religije kao baštine vjerske ustanove brane svoj status i uživanje ekonomskih privilegija, opravdava se prisutnost vjerskih simbola u javnim ustanovama (kao utjelovljenje nacionalnog identiteta i vrijednosti) te se vjerski lokaliteti oblikuju kao turističke destinacije.⁶

Teološki gledano, duhovna realnost vjerske baštine nadilazi povijesnu, umjetničku, društvenu ili muzejsku vrijednost.⁷ Svaki predmet koji je upotrebljavan u crkvi (od umjetnina, liturgijskih predmeta, namještaja do crkve kao građevine) činom posvećenja dobiva duhovnu dimenziju.

³ Definicija preuzeta s: URL <http://struna.ihj.hr/naziv/kulturna-bastina/21563/>

⁴ UNESCO Initiative on Heritage of Religious Interest. URL <https://whc.unesco.org/en/religious-sacred-heritage/>

⁵ Avi Astor i dr. „The Politics of Religious Heritage: Framing Claims to Religion as Culture in Spain“ u *Journal for the Scientific Study of Religion* 56 (2017), 128.

⁶ Avi Astor i dr. „The Politics of Religious Heritage: Framing Claims to Religion as Culture in Spain“ u *Journal for the Scientific Study of Religion* 56 (2017), 129.

⁷ Zdenko Cerović, Patricija Zanketić, *Menadžment hodočašća i vjerskih događaja* (Opatija: Sveučilište u Rijeci, 2014.), 17.

Ta duhovna dimenzija ga razdvaja od ostalih svjetovnih artefakata.⁸ Promatramo li odnos religije i razvoja baštine teoretičarke Meyer i de Witte spominju dva procesa (i mnoštvo njihovih mješavina) u međugri između područja baštine i religije: prvi je *baštinizacija svetoga* u kojem su religijske tradicije prepoznate i predstavljene (ili odbijene) u okvir baštine.⁹ Taj proces na neki način zahtijeva određenu profanizaciju (obeščaćenje ili posvjetovljenje), u kojem se gubi dio početne sakralnosti (svetosti). Drugi je proces *sakralizacije baštine* u kojem sakralizacija naknadno prožme određene oblike baštine te oni postanu moćni i autentični.¹⁰

Vrijednost i značaj vjerske baštine prepoznajemo na različitim razinama. *Mjesta religijskog značaja*, kako ih kategorizira UNESCO, zauzimaju svoju posebnu i najveću kategoriju na listi zaštićenih dobara. Doneseno je nekoliko uredbi i konvencija koji se tiču zaštite *duha mjesta*, životne, društvene i duhovne prirode (Naro 1994., Quebec 2008.). Trenutno je na listi svjetske baštine oko 390 mjesta religijskog značaja, a od deset zaštićenih materijalnih dobara u Hrvatskoj 6 ih je povezano s vjerskom baštinom (stećci, Eufrazijana u Poreču, Katedrala sv. Jakova u Šibeniku, te elementi povijesnog grada Trogira, Starog grada Dubrovnika i povijesnog kompleksa Splita s Dioklecijanovom palačom), dok je na listi zaštićene nematerijalne baštine u Hrvatskoj sveukupno 15 dobara od kojih je 4 povezano s vjerskom baštinom (*Festa sv. Vlahu* u Dubrovniku (Slika br.1.) i procesija *Za križen* na otoku Hvaru, a dijelom i medičarski obrti na sjeveru Hrvatske, umijeće izrade drvenih tradicijskih dječjih igračaka s područja Hrvatskog zagorja).

Za razliku od svjetske razine, na nacionalnoj razini prepoznajemo veću raznolikost vjerske baštine. *Zakonom o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara Republike Hrvatske* iz 1999. možemo ih svrstati u 3 kategorije:

- a) „Nepokretna kulturna dobra – sakralna arhitektura: crkve, kapele, grobne kapele; mala sakralna arhitektura: poklonci, zavjetni kipovi i križevi; biskupske rezidencije, samostanski kompleksi, župni stanovi i kanoničke kurije.
- b) Pokretna kulturna dobra – crkveni i samostanski inventari – crkveni mobilijar: oltari, oltarne pale, skulpture, klupe za vjernike, klecale, ispovjedaonice, krstionice, propovjedaonice, orgulje; misno posuđe: kaleži, ciboriji, monstrance, navicule, moćnici, kadionice, škropionice,

⁸ Usporedi s: Menachem Wecker, „When religious art is displayed, secular museums may become sacred spaces“ u *Deseret News*, 3.1.2014.

⁹ Birgit Meyer i Marleen de Witte, „Heritage and the sacred: introduction“ u *Material religion - The Journal of Objects, Art and Belief* 9:3 (2013), 277.

¹⁰ Birgit Meyer i Marleen de Witte, „Heritage and the sacred: introduction“ u *Material religion - The Journal of Objects, Art and Belief* 9:3 (2013), 277.

ampulice, pacifikali, lusteri, kanonske tablice, svijećnjaci; misno ruho – paramenta: pluvijali, kazule, dalmatike, rokete, štole, manipuli, antependiji i stare liturgijske knjige, zastave i drugi liturgijski predmeti.

- c) *Nematerijalna kulturna dobra – očuvanje raznorodnih oblika duhovnog stvaralaštva što se prenose predajom: jezik, dijalekt, folklorno stvaralaštvo iz područja glazbe, plesa, obreda i narodnih običaja.*¹¹

Posljednju kategoriju, nematerijalnih kulturnih dobara, prožimaju običaji vezani uz obilježavanje crkvenih blagdana, dana svetaca, pohađanje svetišta i hodočašća. Upravo je ta baština inspirirala nove društvene procese koji su doveli do razvoja turizma. Tu vrstu turizma, putovanje motivirano vjerom, ovisno o prilici nazvat ćemo vjerskim turizmom, turizmom motiviranim vjerom, hodočasničkim turizmom ili hodočašćem. Razlog tome je između ostalog i nesuglasje između državnih i crkvenih autoriteta, koji osim što nemaju zajednički, integrirani plan i pristup vođenju i upravljanju kulturne baštine u Hrvatskoj, crkveni autoriteti izbjegavaju korištenje izraza vjerski turizam, bojeći se da bi mogao konotirati komercijalizaciju vjere.¹² Za potrebe ovog rada koristit ću pojam vjerski turizam, s naglaskom na hodočašća kao poseban oblik vjerskog turizma.

Slika br.1. Otvorenje Feste sv. Vlahe

¹¹ Ljiljana Šarlah, "Skrb o kulturnoj baštini" u *Diacovensia : teološki prilozi* 13 (2005), 92. (dalje: Šarlah (2005))

¹² Hitrec Tomislav, „Tradicija i suvremenost: Vjerski turizam u svijetu i kod nas“ u *300 godina uršulinki u Varaždinu* (2003), 417. (dalje: Hitrec 2003)

VJERSKI TURIZAM

Vjerski turizam ili hodočasnički turizam prepoznajemo kao „oblik turističkih kretanja kojima turisti nastoje zadovoljiti potrebe religijskog i duhovnog karaktera“.¹³ Glavni motiv putovanja jest posjeta svetog mjesta (svetišta, crkve, samostana i sl.) i/ili sudjelovanje u vjerskim događajima i tematskim vjerskim putovima.¹⁴

U *Glavnom planu i strategiji razvoja turizma u Republici Hrvatskoj* navodi se 6 osnovnih grupa turističkih proizvoda: *odmorišni turizam, poslovni turizam, zdravstveni turizam, avanturizam i sport, nautički turizam i kulturni turizam*. Kulturni turizam razgranat je u 6 različitih kategorija: *gradski turizam, kulturne ture i touring, događanja, festivali i manifestacije, kultura života i rada, gastronomija i enologija te vjerska putovanja i hodočašća*.¹⁵ Premda raspolaže velikim potencijalima resursa, vjerski turizam upravo u nacionalnom planu nije dovoljno prepoznat te je predstavljen tek kao proizvod kulture.¹⁶

U izradi je novi projekt za razvoj turizma u idućem desetljeću (2020. -2030.). Predstavnici vjerskih zajednica su nakon *Konferencije religijskog turizma, sakralne baštine i hodočašća* u Rijeci 2017. godine izrazili želju da se religijski turizam (s naglaskom na hodočašću) vrednuje kao zasebna kategorija turizma (a ne samo kao dio kulturnog turizma) kao i da se konkretnije radi na njegovoj promociji.¹⁷

Sakralni objekti i sveta mjesta odišu posebnom atmosferom koja privlači i brojne znatiželjne turiste koji traže kulturni ili pustolovni doživljaj, čime postaje teže razdvojiti vjerske posjetitelje od ostalih.¹⁸ Promatramo li vjerski turizam kao vrstu kulturnog turizma, pomoći

¹³Ivan Hegeduš, Ivana Koščak, “Vjerski turizam u Republici Hrvatskoj” u *Zbornik radova Međimurskog veleučilišta u Čakovcu* 5 (2014), 18.

¹⁴Cerović 2014, 30.

¹⁵Tomislav Korov, „Doprinos Katoličke crkve u razvoju vjerskoga turizma i njegove implementacije u sveukupnu turističku ponudu“ u *Diacovensia* 22 (2014), 245. (dalje: Korov 2014)

¹⁶Korov 2014, 245.

¹⁷Komentar Katanec Anđelka, predstojnika Ureda za pastoral migranata i turista koji je sudjelovao na konferenciji.

¹⁸Ivan Hegeduš, Ivana Koščak, “Vjerski turizam u Republici Hrvatskoj” u *Zbornik radova Međimurskog veleučilišta u Čakovcu* 5 (2014), 2.

će nam tipologija koja ih razdvaja po razini motivacije¹⁹ (vidi *Tablica br. 1.*). Vjerski turizam na različite načine dotiče svaku od kategorija, dok njegova podvrsta, hodočasnički turizam konkretnije obuhvaća prve dvije kategorije: *turista s ciljem* i *motiviranog turista*. To su posjete u kojima je kultura - u ovom slučaju vjerska baština – primarni razlog posjeta destinaciji, a doživljaj može i ne mora biti dubok.

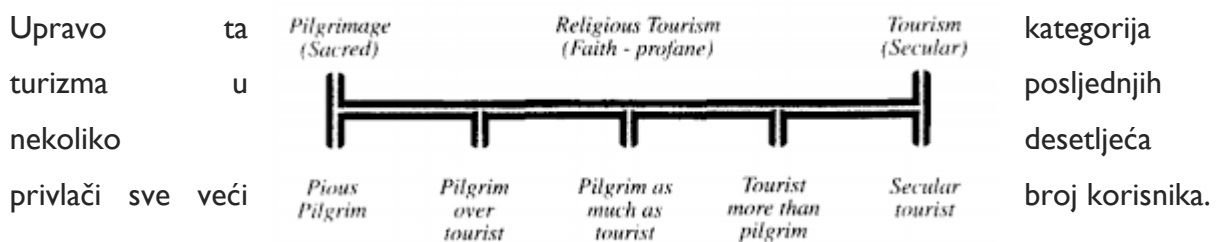
Tipologije turista prema: ETC and WTO Research Group	<i>motivacija</i>	<i>Što im ponuditi?</i>
turist s ciljem – the purposeful cultural tourist	kultura je primarni razlog posjeta destinaciji i doživljaj za turista dubok je i dojmljiv	kulturne ture, muzejske ture, galerijske ture, likovne ture, povijesne ture, kazališne ture...
motivirani turist – the sightseeing cultural tourist	premda je kultura primarni razlog posjeta destinaciji, doživljaj nije tako dubok	city-breaks programi, arheološke rute, hodočasničke rute...
inspirirani turist – the serendipitous cultural tourist	turist ne putuje zbog kulturoloških razloga, ali nakon posjeta destinaciji i sudjelovanja u kulturnom životu destinacije odlazi s dubokim iskustvom kulturnog turizma	odmorišni turizam, kongresni turizam, ruralni turizam....
privučeni turist – the casual cultural tourist	kulturni turizam nije glavni motiv za putovanje, a rezultirajuće iskustvo je površno	odmorišni turizam, eko turizam, ruralni turizam...
slučajni – the incidental cultural tourist	turist ne putuje iz kulturoloških razloga te premda sudjeluje u nekim kulturnim aktivnostima, njegovo iskustvo ostaje prazno i površno	razgled grada/destinacije, odmorišni turizam....

Tablica br. 1. Tipologije turista prema ETC i UNWTO

¹⁹ Tipologija Europske komisije za turizam (ETC) i Svjetske turističke organizacije (UNWTO) 2005. Preuzeto iz: Ana Gajski, Klarić i dr. *Muzeji i turizam : djelovanje muzeja kao sudionika (kulturnog) turizma : priručnik* (Zagreb: Muzej Vlasta suvremene umjetnosti, 2011)

Tipologiju prema turističkom doživljaju predstavio je 1979. sociolog turizma Erik Cohen, definirajući 5 osnovnih oblika putovanja: *rekreacijsko, dokoličarsko, empirijsko, eksperimentalno i egzistencijalno putovanje*.²⁰ Prvo spomenutog, *rekreacijskog turista*, definira potraga za zabavom i njega je najteže privući u kulturne institucije dok posljednji traži smisao u nekoj drugoj sredini i neće ga privući uobičajena turistička ponuda.²¹ U tom *egzistencijalnom turistu* pronalazimo obilježja pravog hodočasnika u duhovnoj potrazi. Uspoređujući vjerski i odmorišni turizam Cohen prepoznaje obilježja koja ih povezuju: privremena promjena prebivališta, odlazak u udaljeno mjesto, traganje za (različitim) idealima, masovnost i periodičnost odvijanja. Ono što dijeli vjerskog i odmorišnog turista su motivi putovanja, aktivnosti tokom putovanja i boravka te društvene skupine u kojima se realiziraju.²²

Konkretniji je prikaz Valene Smith iz 1992. godine u kojem jasno razdvaja svete motive vjerskog putovanja od svjetovnih putovanja kao dva suprotna pola: (vidi *Tablica br. 2.*)²³. Hitrec po sličnom principu dijeli turizam na onaj koji je s jedne strane eminentno hedonistički fenomen, a s druge duhovno motivirana putovanja, više usmjerena na askezu, molitvu i pokoru, te koja se općenito odriču od profanoga.²⁴ Hodočašće i turizam susreću se u središtu prikaza, u kategoriji vjerskog turizma. U toj kategoriji prepoznajemo djelomično evoluiranje turista (koji je u potrazi za jedinstvenim i autentičnim doživljajima) u hodočasnika te hodočasnika u turista - koji u obnavljanju i osnaživanju svoje vjere želi i komfor koji prati suvremene

²⁰ Cerović 2014, 60.

²¹ Tipologija Europske komisije za turizam (ETC) i Svjetske turističke organizacije (UNWTO) 2005. Preuzeto iz: Ana Gajski, Klarić i dr. *Muzeji i turizam : djelovanje muzeja kao sudionika (kulturnog) turizma : priručnik* (Zagreb: Muzej Vlasta suvremene umjetnosti, 2011)

²² Usporedi s: Erik Cohen, „A phenomenology of tourist experience.“ u *Sociology* (1979): 179-201.

Erik Cohen, „Who is a tourist? A conceptual clarification.“ u *Sociological Review* 22 (1974): 527 – 555.

²³ Cerović 2014, 58.

²⁴ Hitrec 2003, 417.

²⁵ Korov 2014, 235.

Tablica br. 2. Konceptualna linija hodočasnik turist

PROBLEMATIKA POJMA U HRVATSKOM KONTEKSTU

Odmah na početku istraživanja susrećem se s problematikom konstrukcije pojma *vjerski turizam*. Među teoretičarima se još uvijek živo raspravlja o odnosu i vezi vjere i turizma. Teolozi, sociolozi, teoretičari turizma i drugih povezanih društvenih znanosti još uvijek nisu usuglasili svoje poglede na fenomen vjerskog putovanja i vjerskog turizma. U crkvenim krugovima se dugo oklijevalo s korištenjem terminologije *vjerski turizam*, bojeći se neželjenog povezivanja s konzumerizmom i potencijalnog gubitka duhovnih vrijednosti.²⁶ Veći se naglasak stavljao na duhovni aspekt vjerskog putovanja, te se još i dan danas češće koristi pojam *hodočašće* odnosno *hodočasnički turizam*. Time su ipak zapostavljene druge dimenzije vjerskog turizma poput sociološke, kulturne, ekonomske i edukativne.

Druga problematika je nedostatak suradnje između države i Crkve, čime zapravo imamo dva različita i odvojena pristupa vjerskom, odnosno hodočasničkom turizmu. Vjerski turizam, iako stoljećima prakticiran u narodu, zbog političkih je prilika do devedesetih godina 20. stoljeća bio ignoriran od strane vlasti, koje mu i dan danas ne pridodaju prevelik značaj. Zbog niza političko-ideoloških razloga izostala je znanstvena i objektivna analiza razvoja i potencijala vjerskog turizma u Hrvatskoj.²⁷ Nedovoljno surađuju i državne institucije međusobno; poput ministarstva kulture i turizma, institucija javne uprave te turističke zajednice, zajedno s vjerskim institucijama. To dovodi do problematike upravljanja vjerskim resursima i lokalitetima u Hrvatskoj za potrebe turizma ali i do konkretnog nedostatka službenih izvora podataka i literature.

Također, ne postoji jedinstven sustav bilježenja podataka o turistima privučeni vjerom, već se raspolaže s približnim brojkama posjetitelja nekog lokaliteta – svetišta. Unutar vjerskih institucija i organizacija raširena je praksa prijave organiziranih skupina hodočasnika u svetišta koja posjećuju, ali izvan statistike ostaje velik broj posjetitelja u privatnim i/ili sekularnim angažmanima. Procjene se iznose na kraju godine ili na lokalnim razinama povodom posjećenijih datuma (poput 15. kolovoza, Velike Gospe). Analizama je ozbiljnije pristupila Marija Bistrica koja zbog uspješne suradnje s lokalnom turističkom zajednicom raspolaže redovitim statistikama od 1998. godine. Broj od 1 022 300 vjerskih posjetitelja u Mariji Bistrici tokom godine nije zanemariv, kao ni njegov društveni i gospodarski utjecaj.²⁸

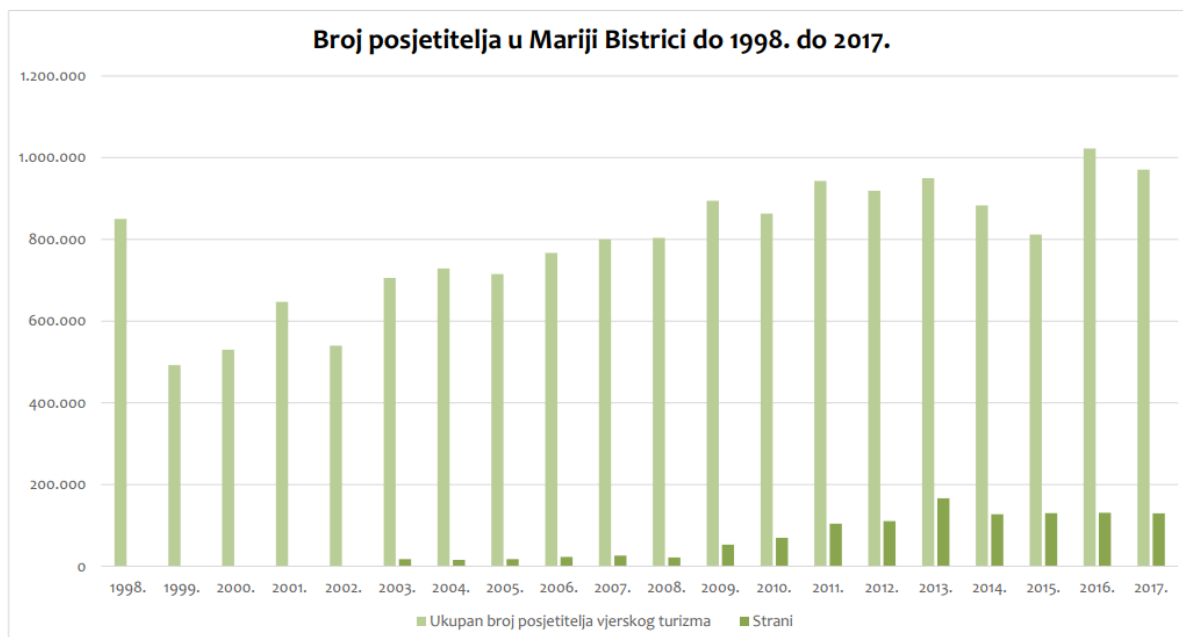
²⁶ Cerović 2014, 30.; Hitrec 2003, 417.

²⁷ Korov 2014, 234.

²⁸ Statističko izvješće za 2017. godinu – Turistička zajednica Marije Bistrice. URL <http://www.rmb.hr/wp-content/uploads/2018/01/Statisti%C4%8Dko-izvje%C5%A1%C4%87e-TZOMB-2017..pdf>

(Usporedi s: *Tablica br.3.*) Nedostatak relevantnih podataka (poput zarade i broja posjetitelja) na neki način otežava razvoj potencijala vjerskog turizma.

Vjerski turizam u Hrvatskoj je još u razvoju, no uzor možemo potražiti u zemljama poput Italije i Francuske. Bogate resursima vjerske baštine, ove su se zemlje brendirale kao kršćanske destinacije i uspješno sustavno ulažu u vjerski turizam i unapređuju iskorištavanje njegovih resursa.

Tablica br.3. Broj posjetitelja vjerskog turizma u Mariji Bistrici (1998.-2017.)

STAV KATOLIČKE CRKVE PREMA TURIZMU

Promatramo li hodočašća kao oblik turizma, Katolička crkva je među prvima koja ga je na neki način i oblikovala. Hodočasnik je danima putovao, sam ili u manjoj skupini, te se nerijetko nalazio u teškoj situaciji u nepoznatoj zemlji, presušeni zaliha okrepe. Samostani su prvi prihvaćali umorne i gladne hodočasnike pružajući im okrepu, utočišta ili prenoćišta. Određeni redovi, poput pavlina, lazareta i benediktinaca, posvetili su dio svoje djelatnosti u primanju putnika - hodočasnika. Na neki način su, osim dušobrižničke, pružali i zdravstvenu skrb, ugostiteljsku u hrani i smještaju ali i informirali vjerske putnike.

Nakon Drugog svjetskog rata turizam uopće doživio je velike primjene, postavši i jednom od vodećih gospodarskih grana. Do toga su dovele promjene u tehnologiji (razvoj zrakoplovne industrije, razvoj željeznica, digitalizacija i evolucija komunikacijskih servisa), društvene i

ekonomske promjene (veći broj ljudi posjeduje automobil, važnost slobodnog vremena, određivanje neradnih dana povodom državnih blagdana i praznika, raniji odlazak u mirovinu, veći postotak starijeg stanovništva, veći prihodi – veće mogućnosti potrošnje, manji broj djece u obitelji), te promjene u samim proizvodima turizma (turistički aranžmani, tematski parkovi, kampovi za praznike, niskobudžetne aviokompanije i prekontinentalni letovi).

S razvojem se turizam manifestirao u brojne oblike i načine - neke Crkva nije prihvaćala, te je na neki način postala opreznija prema fenomenu turizma. Na primjer, Crkvu su posebno zgražavali nudizam i naturizam (i druga određena *slobodna* ponašanja turista) u kojima je vidjela opću socijalnu i moralnu eroziju.²⁹ Češće je naglašavala negativne posljedice turizma u zemljama u razvoju, poput sive ekonomije, gdje se javljala i prostitucija, a tradicionalne kulturne i umjetničke vrijednosti gubile su svoju vrijednost i bile uništavane. Dugo se vremena Crkva protivila i korištenju sakralnih objekata u profane, turističke svrhe, dok se danas brojne napuštene crkve pretvaraju u galerije i knjižnice.

Ipak, nastojeći se prilagoditi novim prilikama i modernom fenomenu turizma Crkva polako preuzima njegove osnovne vrijednosti za promicanje vlastite ideologije, da bi se ponegdje i nametnula kao voditelj određenih turističkih aktivnosti.³⁰ Među prvim papama konkretno progovara papa Pio XII 1952. godine prepoznajući turizam kako „djeluje na usavršavanje psihičkoga i moralnoga lika čovjeka, djeluje na buđenje svijesti, na smanjivanje predrasuda o drugim ljudima, društvima i pojavama te na bolje razumijevanje među narodima, te otvara mogućnosti duhovnoga uzdizanja“.³¹ Još 1967. godine u Rimu je održan Prvi svjetski kongres o turizmu koji su zajednički organizirali Katolička crkva i Svjetska turistička organizacija, da bi dvije godine kasnije papa Pavao VI odobrio *Opći direktorij za pastorizaciju turizma*. Između ostalog, direktorij je prepoznao i naglasio gospodarske čimbenike turizma. Prema njemu turizam može:

- pridonijeti uzajamnom upoznavanju ljudi i razvijanju smisla za gostoprimstvo
- smanjiti udaljenost među društvenim slojevima i među ljudskim rasama
- prevladati odvojenost pojedinih naroda, ukoliko se njime uklanjaju zle predrasude u susretu civilizacija i kultura

²⁹ Korov 2014, 236.

³⁰ Korov 2014, 236.

³¹ Korov 2014, 237.

- za mnoge narode predstavljati jedan od najznačajnijih privrednih izvora i otvarati nove mogućnosti zaposlenja, smanjujući u nekim krajevima pojavu iseljavanja
- poboljšavati tijek ujedinjavanja prema kojemu je usmjeren Božji narod.³²

Drugi vatikanski koncil (uopće poznat kao velika prekretnica i otvaranje Crkve svijetu) naglasio je 1969. godine važnost *oblikovanja slobodnoga vremena* i preporučio da se slobodno vrijeme modernoga čovjeka koristi za opuštanje, za jačanje duhovnoga i tjelesnoga zdravlja i za putovanja u druge zemlje.³³ Crkva je poduzela daljnje korake u osnivanju posebnih institucija koje bi se bavile određenim problemima vezanim uz turizam i turistička kretanja. Kod nas u Hrvatskoj osnovano je *Povjerenstvo za pastoral migranata i turista* koje djeluje na razini biskupija. Također, organiziranjem i sudjelovanjem u posebnim skupovima (poput kongresa, simpozija, seminara, itd.), Crkva nastoji razmatrati pojedine aspekte turizma i posljedice njegova razvoja, posebice sa stajališta Crkve i one koji se odnose na Crkvu.

Što se tiče Crkve u Hrvatskoj, njezin pristup turizmu možemo promatrati kao izoliran slučaj. Iako se praksa hodočašćenja na sveta mjesta u narodu neprekidno vršila stoljećima, zbog političkih je prilika vjerski turizam kao privredna grana dugo godina bio u sjeni. Uspoređujući je s perjanicama vjerskog turizma, Italijom i Francuskom, Hrvatska gotovo da i nije prihvaćala nove konstrukte interpretacije i nove načine upravljanja vjerskom baštinom. Pred Crkvom je prvenstveno zadatak suradnje s društveno-političkim strukturama, u prepoznavanju potencijala resursa za razvoj vjerskog turizma i konkretno sustavno ulaganje.

³² Korov 2014, 240.

³³ Korov 2014, 239.

UPRAVLJANJE VJERSKOM BAŠTINOM

Za naše je područje specifična uska povezanost vjerske i kulturno-povijesne baštine kroz nacionalnu povijest. Nepostojanje suradnje i zajedničkog pristupa interpretaciji i upravljanju tim dobrima otežavajuća je okolnost za baštinu čija vrijednost ostaje neprepoznata ili pak postaje podložna devastaciji. Posljedice rata odrazile su se i na devastaciju velikog dijela baštine u poratnim područjima. U ratnim je bombardiranjima i pljačkanjima uništen i velik dio crkvi i sakralne baštine. Dijelovi kulturno-povijesne baštine povezani s vjerom ponekad ostaju u određenom *limbu* upravljanja između Crkve i države (ili unutar različitih državnih institucija), kao na primjer Šuplja crkva u Solinu, krunidbena crkva kralja Zvonimira, koja je već desetljećima prepuštena propadanju i poplavljanju uslijed promijene toka rijeke Jadro.

Većina resursa vjerskog turizma nalazi se u vlasništvu Crkve. Time joj je u pravilu prepušteno upravljanje a i interpretiranje vjerske baštine. Crkva kao i država ima svoju mrežu uprave: podijeljena je na 5 nadbiskupija i 11 biskupija, unutar kojih djeluju i razna povjerenstva i uredi. Zagrebačka je nadbiskupija 1999. osnovala *Ured za kulturna dobra Zagrebačke nadbiskupije* s ciljem da „prati i unapređuje stanje sakralne umjetnosti na području Zagrebačke nadbiskupije, predlaže mjere zaštite i očuvanja bogoštovnih zgrada i predmeta crkvene umjetnosti te potiče crkvene službenike i vjernike da čuvaju umjetničko blago“.³⁴

Na nižoj razini uprava je prepuštena lokalnom upravitelju (župniku ili redovniku) koji u skladu s zakonskim obavezama upravlja svim dobrima crkve ili samostana, a time i vjerskom baštinom. Dobra prepoznata kao ona od posebnog značaja i interesa na nacionalnoj razini spadaju pod državnu zaštitu, a financijski troškovi se dijelom prekrivaju iz državnog proračuna, dijelom crkvenog, a nerijetko i putem vjerničkih donacija. Upravitelji su većinom više manje komunikativne osobe, ali različitih razina financijskih mogućnosti koji na kraju i na različitim razinama prepoznaju vrijednosti baštine.

Kroz povijest svjedočimo i brojnim primjerima lošeg upravljanja vjerskom baštinom. U samostanima još i dan danas velik dio sakralne baštine, poput crkvenog inventara ili starih knjiga, ostaje nepravilno zbrinut. Razlozi su pomanjkanje prostora, financijske mogućnosti ali

³⁴ Podaci preuzeti s web stranice Zagrebačke nadbiskupije. URL <http://www.zg-nadbiskupija.hr/nadbiskupski-duhovni-stol/uredi-nds-a/ured-za-kulturna-dobra> (posjet 18.9.2019)

nerijetko i neprepoznata vrijednost. Često se u malim sredinama, seoskim crkvama za obnovu i restauraciju angažirao lokalni soboslikar, ostavivši za sobom djelo upitne vrijednosti.³⁵ Nemali je broj umjetničkih djela, poput kipova i freski, devastiranih tokom obnova crkvi - kojima nije bila prepoznata kulturno-povijesna vrijednost, koju je na kraju i nepovratno izgubljena.

Jedan od primjera lošeg upravljanja jest i nedavna devastacija Eufrazijeve bazilike u Poreču, kada je bez dozvole (i bez znanja) stručnjaka preuređen oltar – neobaroknim ukrasima prekrivena su izvorna renesansna i starokršćanska obilježja te je postavljen crveni tepih čime je bazilika izgubila na svojoj autentičnosti. Na inicijativu Restauratorskog zavoda intervencije su maknute, nije počinjena trajna šteta na crkvenom namještaju, ali se postavlja pitanje brinemo li dovoljno o našoj baštini i cijenimo li je dovoljno. Posljednjih se nekoliko godina upravo iz restauratorsko-konzervatorskih krugova naglašava potreba za dodatnim obrazovanjem budućih (i sadašnjih) dušobrižnika u vidu prepoznavanja i čuvanja vrijednosti kulturne baštine.³⁶

Svaka župa i svaki samostan donose vlastite odluke o upravljanju svojim dobrima pa tako i pristupu vjerskoj baštini. Pristup vjerskoj baštini u vjerskim ustanovama nešto je fleksibilniji od pristupa s kojim se susrećemo u javnim državnim ustanovama poput muzeja, što ima svoje pozitivne i negativne strane. U pristupu hodočasničkoj grupi ili pojedincima koji dolaze iz vjerskih razloga lokalni će upravitelj biti susretljiviji, fleksibilniji i otvoreniji, te im nerijetko omogućiti i doživljaj *iza kulisa*. Jedan od razloga tome jest poistovjećivanje i međusobno prepoznavanje vjernika kao braće. Ukoliko se tokom posjete na prvo mjesto stavlja doživljaj i prezentacija, a tek zatim zaštita baštine, ona može biti u opasnosti od lošeg čuvanja i nedovoljne zaštite. Specifičnost vjerske baštine jest što je velikim dijelom ona u upotrebi i njezinim izdvajanjem iz izvornog okružja izgubila bi dio svojih atributa i vrijednosti.³⁷ Većina artefakata u muzejskim ustanovama pravilno je zbrinuta i izvan nepoželjnog dohvata ljudske ruke, dok upravo ta ljudska ruka žudi za doživljajem i dodirrom svetoga na svetim mjestima.

Crkve, svetišta i samostani nemaju svoje određeno *radno vrijeme*. U pravilu crkve ostaju tokom dana otvorene za posjetitelje - i vjernike i turiste. Grupne posjete turista i vođene ture nisu moguće za vrijeme obavljanja pobožnosti ili obreda poput svete mise. Svetišta

³⁵ Šarlah 2005, 94.

³⁶ Šarlah, 2005, 94.

³⁷ Uspredi s: Birgit Meyer i Marleen de Witte, „Heritage and the sacred: introduction“ u *Material religion - The Journal of Objects, Art and Belief* 9:3 (2013), 277.

nerijetko ostaju otvorena (ili barem jedan dio) i 24 sata kako bi svakom trenu mogla primiti hodočasnike. U svetištima i većim crkvama koje okupljaju veći broj posjetitelja na dnevnoj bazi uobičajeno je čuvanje crkvenih prostora, od strane zaštitara ili volontera.

U hrvatske crkve i samostane većinom se ulazi bez sustava naplate posjeta. Posjetitelji su slobodni ostaviti donacije kako bi pripomogli održavanju prostora. U crkvama je najčešće pri ulazu postavljena kasica s oznakom: *za obnovu crkve*. Ipak, u pojedinim turističkim središtima, posebice u Istri i Dalmaciji, raširena je praksa naplate razgledavanja. Cijene i ostale uvjete određuje lokalni upravitelj, ali u pravilu se kreću od nekoliko do 20 kn (Slika br. 2 - improvizirani oglas na ulazu u crkvu sv. Foške kraj Peroja). S pozitivne strane, sustav naplate posjećivanja može, osim financijski, doprinijeti nadzoru i kontroli posjetitelja; blagajnik ili čuvar vjerojatno će već na samom ulazu posjetitelje upozoriti na pravila ponašanja u crkvenom prostoru. S druge strane, uvođenje naplate ulaska nešto teže prihvaćaju posjetitelji vjernici, često naviknuti na otvorenost i dostupnost prostora za vršenje pobožnosti. Crkvu, kao dom Gospodnji, vjernici nerijetko poistovjećuju s osobnim domom i osobnom baštinom, mjesto koje prisvajaju kao svoje.

Već je spomenuto kako ne postoji zajednički plan i strategija države i Crkve, javne i privatne uprave, po pitanju upravljanja vjerskom baštinom i vjerskim turizmom. Ministarstva podupiru pojedinačne planove koji su im u interesu, dok na nižim razinama vjerske zajednice nastoje surađivati s lokalnim turističkim zajednicama.

Posljednjih nekoliko godina održava se *Konferencija religijskog turizma, sakralne baštine i hodočašća* (2016. održana je prva konferencija u Ludbregu, 2017. u Rijeci, 2018. godine u Vukovaru, a 2019. godine u Zadru) na kojoj se okupljaju predstavnici ministarstva kulture i turizma, predstavnici vjerskih zajednica ali i turističkih agencija. Već na prvoj konferenciji 2016. godine predstavljeni su potencijali vjerskog turizma u Hrvatskoj s različitih stajališta, kao i nedostaci međusobne suradnje i nepostojanja zajedničkog plana. Predložena je inicijativa zajedničke baze podataka vjerske baštine te inicijativa zajedničkog pristupa interpretaciji ali daljnji koraci još uvijek nisu poduzeti. Vjerski predstavnici su izrazili želju da se vjerski turizam ne vrednuje tek kao vrsta kulturnog turizma, već kao zasebna kategorija. Također,

prepoznata je potreba za stručnim vodičima u sakralnim prostorima, što Zagrebačka nadbiskupija u suradnji s Turističkim uredom grada Zagreba planira ostvariti u budućnosti.³⁸

Kao plod konferencije ističe se jedino promjena u *Zakonu o pružanju usluga u turizmu* iz 2017., kao mogućnost vjerskih zajednica da samostalno, bez turističkih agencija, organizirano vode hodočašća i vjerska putovanja od dva dana.³⁹ Župe i vjerničke organizacije zbog zakonskih ograničenja službeno nisu ovlaštene organizirati višednevna hodočašća, te se okreću suradnji s turističkim agencijama i turističkim vodičima. Neke od agencija (simboličnih naziva *Ichtis travel*, *Mihael*, *Smisao života* i sl.) specijalizirale su se isključivo za hodočašća i vjerska putovanja. Crkva ipak vidi potencijalnu opasnost u sve većem broju agencija koje na svoju ruku organiziraju hodočašća, bez sudjelovanja svećenika ili bez odgovarajućeg stručnog vodstva.

PONAŠANJE POSJETITELJA

Crkve, samostani i svetišta širom otvaraju vrata svojim posjetiteljima, namjernim, usputnim ili onim slučajnim. Crkva u posjetiteljima najprije vidi priliku za susret. Cijeni interes posjetitelja za kulturno-umjetničku vrijednost baštine, ali religijskoj vrijednosti pridodaje veći značaj. Razni liturgijski predmeti, freske i druga kulturno-umjetnička dobra prvenstveno su u službi religije. Crkve su i dalje prvenstveno mjesta susreta s Bogom, mjesta molitve i bogoslužja, a tek zatim vrijedne građevine. Jednako ih posjećuju vjernici – koji u njoj na neki način pronalaze dom, kao i posjetitelji – privučeni željom za nekim novim iskustvom. Posjetitelj možda želi zadovoljiti svoje duboke unutarnje potrebe (poput meditacije, molitve ili zavjeta) a možda samo vidjeti, doživjeti i naučiti nešto novo, dublje upoznati identitet drugoga. Upute Crkve u pristupu prema posjetitelju je jedan nenametljiv pristup u kojem će se tumačiti vjerski konteksti te, ovisno o prilici, mogućnost za evangelizaciju, širenje poruke Evanđelja.

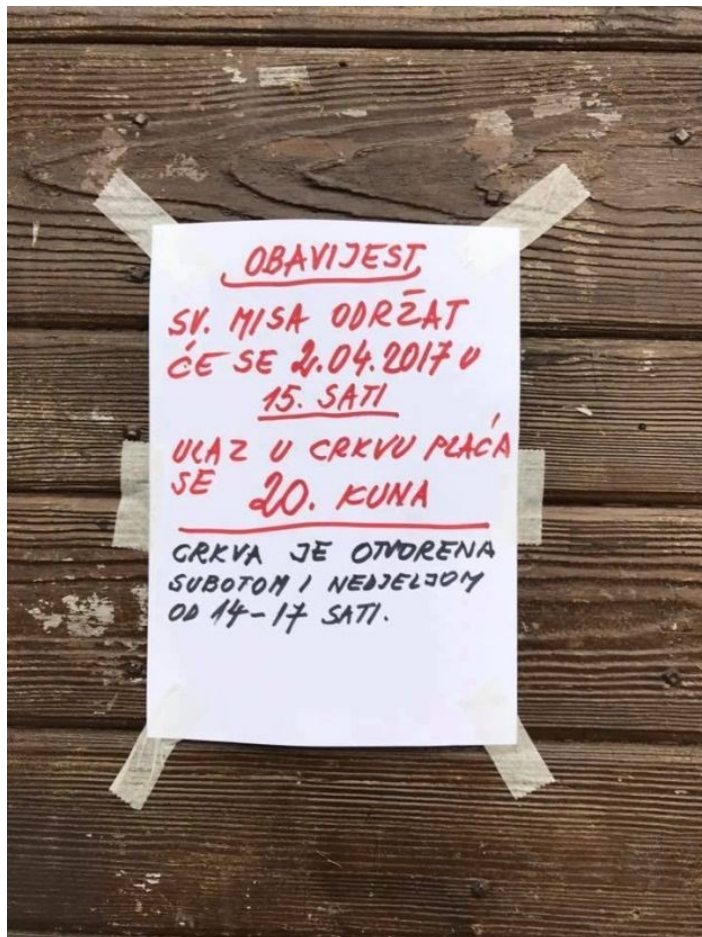
Ulaskom na svete i posvećene prostore od posjetitelja se očekuje da iskažu svoje poštovanje - između ostalog i svojim ponašanjem. Crkve i svetišta, za razliku od ostalih baštinskih institucija, nešto konkretnije određuju poželjne obrasce ponašanja posjetitelja. Od posjetitelja koji nisu vjernici ne možemo očekivati da preuzmu obrasce ponašanja vjernika u

³⁸ Komentar Anđelka Kataneca, predstojnika Ureda za pastoral migranata i turista koji je sudjelovao na konferenciji. Komentar dobiven mailom na upit o odjecima konferencije u Zagrebačkoj nadbiskupiji.

³⁹ Zakon o pružanju usluga u turizmu (NN 130/17, 25/19) URL <https://www.zakon.hr/z/343/Zakon-o-pru%C5%BEanju-usluga-u-turizmu> (posjet 17.9.2019.)

svetim prostorima, poput naklona pri ulasku u crkvu ili činjenje znaka križa. S druge strane, i turisti vjernici nerijetko usred užurbanih vođenih tura zaborave na te poželjne obrasce.

Crkve i svetišta su naglašene zone tišine kako posjetitelji (a često i drugi vjernici) ne bi ometali vjernike u vršenju njihovih pobožnosti ili u meditaciji. Zabranjeno je dovođenje životinja, konzumiranje hrane i pića, česte su zabrane snimanja i fotografiranja, a od posjetitelja se očekuje i dolično ponašanje (pristojnog govora tijela i govora uopće). U novije doba najproblematičnija stavka postaje nedolično odijevanje zbog čega su mogući posjetitelji nerijetko već na samom ulazu odbijeni u svojoj posjeti. Prihvaćajući problematiku u nekim su se crkvama dosjetili prakse posudbe univerzalnih pokrivala (šalovi za nepokrivena ramena ili pak duge suknje za otkrivena koljena). Osobno sam svjedočila pokrivalima u vatikanskim bojama ili pak s grbovima talijanskim ipak posjetitelji ponašanja u označeni.

otisnutim
svetišta u
crkvama, čime su
tog nepoželjnog
najmanju ruku -

Slika br.2. Natpis na crkvi sv. Foške kraj Peroja

VJERSKI OBJEKTI I PRAKSE KAO POTENCIJALI ZA RAZVITAK VJERSKOG TURIZMA U HRVATSKOJ

Ponuda vjerskog turizma u Hrvatskoj raznovrsna je i raznolika. Od starokršćanskih crkvi, brojnih marijanskih svetišta koja se razvijaju od 17. stoljeća, raznih hodočasničkih puteva do sakralnih muzeja i interpretacijskih centara posvećenih svetim osobama. U ovom poglavlju željela bih ukratko predstaviti najzanimljivije potencijale koje Hrvatska nudi i koji su jedinstveni za naše područje.

Sadržaje vjerske ponude možemo podijeliti u dvije skupine:⁴⁰

- crkvene građevine i sakralno blago
- vjerske običaje, koji su povezani s posjetima značajnim svetištima ili mjestima duhovnoga ozračja i sadržaja, godišnjim svetkovinama i blagdanima te gastronomskom ponudom.

Sakralno blago

Sakralnom blagu pribrajamo brojne umjetnine, slike, freske, mozaike, vrijedno liturgijsko posuđe i ruho, knjige i slično. Velik dio tih dobara smješten je *in situ* ili još uvijek na neki način u upotrebi tokom bogoslužja. Gotovo svaki veći gradski muzej posjeduje sakralnu zbirku a desetak je crkvenih zajednica osnovalo i vlastite muzeje sakralne umjetnosti. Među većima je i *SICU - Stalna izložba sakramentalne umjetnosti* unutar samostana benediktinki u Zadru. Zbirka muzeja je bogata i dobro interpretirana ali ono što posebno intrigira jest njihov posebni pravilnik upravljanja muzejem. Naime, muzejem upravljaju sestre benediktinke i preuzele su sve djelatnosti povezane uz posjetitelje i brigu o eksponatima, u duhu pravila samostanskog života.⁴¹ Značajno sakralno (ali i kulturno-povijesno) blago sačuvano je i u riznicama naših katedrala. Interpretaciji i prezentaciji toga blaga posebno su se posvetile zagrebačka, splitska i dubrovačka katedrala.

Osim sakralnih zbirki, brojni samostani u knjižnicama i arhivima posjeduju i vrijedne primjerke *rare*, starih i rijetkih knjiga, nerijetko i rukopisa. Iako je sav crkveni inventar po crkvenim propisima kroz povijest bio redovito popisivan, nerijetko se s vremenom dio građe

⁴⁰ Korov 2014, 246.

⁴¹ Pravilnik za rad Benediktinki sv. Marije u SICU. URL <http://benediktinke-zadar.com/stalna-izlozba-crkvene-umjetnosti/zadar/pravilnik-za-rad-sestara-benediktinki> (posjet 17.9.2019.)

zagubio. Velik dio samostana nema odgovarajuće uvjete za čuvanje građe kao ni suvremeno provedenu inventuru pa i dan danas svjedočimo i o pronalascima starih zapisa na samostanskim tavanima.

Crkve, molitveni prostori, samostani, svetišta

Ured za crkvenu statistiku 2000. je godine iznio broj od više od 8000 crkava, crkvice i kapela koliko ih je sagrađeno u povijesti Hrvatske.⁴² Počecima kršćanstva na našem prostoru dan danas svjedoči nekoliko ranokršćanskih poput Eufrazijeve bazilike u Poreču i starohrvatskih poput crkvice sv. Donata u Zadru i sv. Križa u Ninu. Turiste privučene umjetnošću posebno privlače vrijedni dosezi romaničke, gotičke i renesansne umjetnosti u našem obalnom području, kao i u većim kontinentalnim gradovima. Šibenska katedrala zaštićena je i na UNESCO-voj listi svjetske baštine.

Redovništvo se kroz povijest stalno mijenjalo i prilagođavalo vremenu i društveno-vjerskim prilikama i potrebama. Tome svjedoči raznolikost njihovih djelatnosti i lokacija diljem Hrvatske. Specifičnost samostana kao baštinske ustanove jest njezina *živost*, svaka osoba koja živi u samostanu svjesna je svojih prethodnika i njihovog rada ali i nasljednika, pa tako osobno smatram da su senzibilniji prema ostavštini samostana. Zahvaljujući njihovoj djelatnosti sačuvan je i velik dio naše autohtone kulturno-povijesne baštine poput glagoljaške baštine ili umijeća izrade čipki na otoku Pagu. Samostan benediktinki u Zadru je svoju djelatnost posvetio muzeju sakralne baštine, franjevački samostan u Cerniku posjeduje vjernu arheološku zbirku dok samostanske knjižnice diljem samostana Hrvatske nerijetko posjeduju vrijedne rukopise, primjerke inkunabula ili zbirke *rare*. Budući da danas često svjedočimo zanimljivim otkrićima iz samostana, knjižna i arhivska samostanska građa predstavlja izvor koji će se još dugo otkrivati.

Među rukopisima samostana benediktinki na otoku Pagu čuvaju se i brojni, danas zaboravljeni i gotovo nepoznati stari paški recepti, zapisani na talijanskom jeziku. Prije nekoliko godina (tokom sređivanja arhiva) pronađen je recept za *badešinu* - posebnu, autohtonu pašku tortu koja se radila isključivo za *badešu* - poglavaricu samostana.⁴³ Tortu čine skupi sastojci u

⁴² Korov 2014, 246.

⁴³ Krešimir Bukvić, „Paške benediktinke u svojoj će slastičarni nuditi najstariju tortu na hrvatskoj obali“ u Zadarski list (2.5.2016). URL <https://www.zadarskilist.hr/clanci/02052016/paske-benediktinke-u-svojoj-ce-slasticarni-nuditi-najstariju-tortu-na-hrvatskoj-obali> (posjet 17.9.2019.)

zahtjevnim postupcima izrade, i pekla se svega nekoliko puta godišnje što je zanimljivo povezati s činjenicom kako su određenom razdoblju u samostan ulazile samo plemićke kćeri. Iako je rukopis datiran u 1913., sam recept se datira u 19. stoljeće,⁴⁴ što ga službeno čini i najstarijim receptom autohtone torte u Hrvatskoj, koja može stajati uz bok s drugim tradicionalnim tortama našeg podneblja (skradinskom, imotskom, dobrovskom, rapskom ili makarskom tortom). Inače u samostanu se već stoljećima peče poseban čajni kolačić *baškotin*, koji je još devedesetih godina 20. stoljeća postao svojevrsni glavni turistički proizvod samostana.⁴⁵ Zbog posebnosti svoje izrade, punoće okusa i karakteristične arome postao je simbol otoka Paga i dio društvene svakodnevice zajednice otoka Paga, a kasnije i šire. Paški je samostan prvenstveno poznat po čipkarskoj baštini ali ovaj pronalazak potaknuo je benediktinke na otvaranje samostanske *slastičarne* u kojoj nude pravi *turistički proizvod s pričom: baškotin, badešinu* i ostale slastice poput *koludraških štrika, kolacića*.⁴⁶

U Hrvatskoj danas aktivno djeluje oko stotinjak samostana u desetak različitih redovničkih zajednica. U novije doba dio samostana na obali i otocima proširio je svoje djelatnosti u odmorišni turizam, u kojem posjetitelji imaju prilike provesti svoj odmor kao dio samostanske zajednice. Zbog manjeg broja redovnika, veliki samostani ostaju praznih prostora koje su odlučili iskoristi za primanje posjetitelja, poput franjevačkog samostana u Zaostrogu i Krku, dominikanskog u Korčuli i Dubrovniku. Otvoreni su čitave godine a koliko im raste popularnost svjedoče i potrebe za rezervacijom termina pred ljetnim mjesecima. Nerijetko su samostani smješteni na atraktivnim lokacijama, poput franjevačkog samostana u Zaostrogu koji, osim dobrog pogleda i blizine plaže, posjeduje i bogati botanički vrt s organskim voćem i povrćem.⁴⁷ Dostupne su im mogućnosti i duhovnog sadržaja, ali i jedinstvena mogućnost smještaja i odmora u neuobičajenom ambijentu daleko od bučnog hedonističkog turizma. Gosti su zauzvrat dužni poštivati *Samostanski dnevni red* - pravila odijevanja i ponašanja te razdoblja tišine, blagovanja i odlaska na počinak. U pravilu njihova

⁴⁴ Krešimir Bukvić, „Paške benediktinke u svojoj će slastičarni nuditi najstariju tortu na hrvatskoj obali“ u *Zadarski list* (2.5.2016).

⁴⁵ Europska godina Kulturne baštine. URL <http://www.eu.godina.kulturne-bastine.min-kulture.hr/dogadjanja/700-godisnjica-osnutka-samostana-benediktinki-sv-margarite-u-pagu-23-i-30-rujna-13-studenoga-2018/130>
URL http://www.eu.godina.kulturne-bastine.min-kulture.hr/UserDocImages/vizuali/Dogadjanja/prezentacija_baskotin1.pdf (19.9.2019.)

⁴⁶ Krešimir Bukvić, „Paške benediktinke u svojoj će slastičarni nuditi najstariju tortu na hrvatskoj obali“ u *Zadarski list* (2.5.2016).

⁴⁷ Darko Pavičić, „Neobična 'turistička patrola': Ljetovanje u samostanu od Zaostroga do Dubrovnika“ u *Večernji list* (30.6.2016). URL <https://www.vecernji.hr/premium/ljetovanje-u-samostanu-od-zaostroga-preko-korcule-do-dubrovnika-1095789> (posjet 19.9.2019.)

djelatnost nije motivirana zaradom; prima se svakog posjetitelja, koji je onda slobodan uzvratiti gostoprimstvo u vlastitim mogućnostima u obliku donacije.

Nešto veći iskorak je napravio Duhovno - obrazovni centar *Marijin dvor* u Lužnici. Sestre milosrdnice otkupile su barokni dvorac *Lužnica* grofovske obitelji Rauch iz polovice 18. stoljeća, okružen velikim engleskim perivojem sa šetnicama.⁴⁸ Dvorac su otvorile javnosti i uredile centar u kojem nude smještaj i organizaciju hodočašća, brojne duhovne i edukativne radionice, poput duhovnih seminara, tečaja kaligrafije, glagoljaškog pisma, govorništva, kreativnih radionica do ribarenja u jezeru i branja gljiva. Osim uobičajenih, tokom godine se razmjenjuju i tematske ture, ovisno o razdobljima u crkvenoj godini. Posebno je zanimljivo večernje razgledavanje dvorca pod svijećama, povodom blagdana sv. Lucije. Svojim programima su se posebno posvetile grupama različitih starosti, od organiziranih kampova za najmanje, preko mladih do umirovljenika. Ovaj pothvat sestara jedinstven je u Hrvatskoj, koliko su ozbiljno pristupile tome svjedoči i njihova registrirana tvrtka *Lužnica d.o.o.* za poljoprivredu, turizam i ugostiteljstvo, kao i postojanje vlastite turističke agencije. Iza tog projekta stoji suradnja s njemačkim donatorima, ali i voditeljica, sestra Berislava Grabovac koja je za svoj doprinos hrvatskom turizmu 2017. godine primila nagradu „*Simply The Best*“ *Udruge hrvatskih putničkih agencija (UHPA)*.⁴⁹ Centar ima i dobro razvijenu komunikaciju i marketing, te uspješno privlači brojku od 15 000 posjetitelja godišnje.⁵⁰

Pozitivan primjer javnog upravljanja vjerskom baštinom potvrđuje projekt revitalizacije napuštenog samostana *Pustinja Blaca* na Braču. Samostan poljičkih redovnika glagoljaša osnovan je u 16. stoljeću, kao utočište pred najezdom Turaka.⁵¹ Uz strmu liticu dozidali su crkvu i samostan, stambene i gospodarske zgrade, a okolne šume pretvorili u vinograde i maslinike s uređenim navodnjavanjem. Pustinjaci su nastavili njegovati glagoljašku kulturu, osnovali su školu i zvezdarnicu i razvijali vlastitu trgovinu. Samostan je kroz stoljeća izrastao u velik gospodarski kompleks sa svim karakteristikama ekološkog i održivog naselja. Odlaskom posljednjeg redovnika 1962. godine, samostan se gasi i za sobom ostavlja zanimljive artefakte poput gramofona, očuvane učionice, samostanske kuhinje i vrijedne biblioteke. Iz *Centra za kulturu Brač* javila se ideja revitalizacije baštine u obliku eko-muzeja.

⁴⁸ Podaci preuzeti s web stranice Centra: <http://www.luznica.com/>. (18.9.2019.)

⁴⁹ UHPA URL <http://www.uhpa.hr/clanak/dodijeljene-ovogodisnje-nagrade-simply-the-best-34185> (17.9.2019.)

⁵⁰ Ružica Mikac, „Neobični samostan i časne sestre s nagradom za turizam: Imamo turističku agenciju, restoran, hostel, 60-ak soba za goste, dvoranu za koncerte...“ u *Jutarnji list* (3.12.2017). URL

<https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/neobicni-samostan-i-casne-sestre-s-nagradom-za-turizam-imamo-turisticku-agenciju-restoran-hostel-60-ak-soba-za-goste-dvoranu-za-koncerte/6805902/> (posjet 17.9.2019.)

⁵¹ Podaci preuzeti s web stranice Centra za kulturu Brač URL <http://czk-brac.hr/> (posjet 17.9.2019.)

Obnovljeni su oštećeni dijelovi zgrada unutar kompleksa, sanirane okolne stijene, obnovljeni tradicijski suhozidi te je restaurirana muzejska zbirka. Nakon statičke sanacije upravitelji imaju planove oživljavanja gospodarske djelatnosti kao i zvjezdarnice, zbog posebno pogodnog položaja.⁵² Budući da je *Pustinja* smještena na teško dostupnom mjestu posebno privlači turiste koji vole aktivan odmor i boravak u prirodi, poput planinara i biciklista. Ministarstvo kulture uvrstilo je *Pustinju* na *Pristupnu listu kulturnih dobara Republike Hrvatske*. Sličnu povijest nastanka dijeli i *Pustinja Prizidnica* s otoka Čiova, koja danas živi kao svetište Gospe od Prizidnice.

Svetišta

Diljem Hrvatske razvilo se preko stotinu svetišta, najvećim dijelom posvećenih Djevici Mariji. Specifičnost hrvatskih svetišta je njihov postanak i razvoj povezan s teškim razdobljima kršćanstva, ona su postajala utočišta brojnih Hrvata pred progonima od strane Turaka i komunista, kao i Domovinskog rata: „*Gospina svetišta bijahu sjajna luč, zvijezda polarnica prema kojoj su se okretala srca našeg naroda: bijahu zalog sretnije budućnosti, znak u kojem će se pobijediti.*“⁵³ Materijalnu baštinu svetišta ne možemo odvojiti od njezine nematerijalne poput raznih pobožnosti i zavjeta koji se vrše u njima, hodočašća i drugih običaja.⁵⁴ Svetišta u većoj mjeri privlače same vjernike, koji dolaze ciljano zadovoljiti svoje osobne potrebe religijskog i duhovnog karaktera, a nešto manjem broju znatiželjne turiste inspirirane kulturom i poviješću. Uz svetišta se kroz povijest odvijala i tzv. hramska ekonomija svetih mjesta, razmjena dobara između ljudi, ponajprije darova za prinos i zavjete, do današnjih suvenira.

Među hrvatskim svetištima, najveći iskorak u razvoju vjerskog turizma napravila je Marija Bistrica. Svetište se razvilo oko čudotvornog kipa Majke Božje s Djetetom u naručju, koji je kroz svoju povijest nekoliko puta bio skrivan od opasnosti koje su mu prijetile. Posljednji je puta pronađen 1684. godine, od kada i počinju hodočašća u to svetište.⁵⁵ U 19. stoljeću preuređena je crkva i izgrađen župni dvor, djelo arhitekta Friedricha von Schmidta i njegova učenika Hermanna Bolléa. Godine 1971., svetište je proglašeno hrvatskim nacionalnim

⁵² Leo Nikolić, „Evo zašto Pustinja Blaca zaslužuje europsku nagradu“ u *tportal* (22.2.2015). URL <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/evo-zasto-pustinja-blaca-zasluzuje-europsku-nagradu-20150219> (17.9.2019.)

⁵³ Petar Lubina, *Vodič marijanskom Hrvatskom* (Split: Marija, 2012).

⁵⁴ Usporedi s: Cerović 2014, 169.

⁵⁵ Podaci preuzeti s web stranice Svetišta Marije Bistrice. URL <http://www.svetiste-mbb.hr/stranica/povijest>
Damir Galoić, „Povijest Hrvatskog nacionalnog svetišta Majke Božje Bistričke“ u *Milosti puna, glasilo svetišta Majke Božje Bistričke* 21 (2015). (18.9.2019.)

svetištem, a 1998. godine postalo poprište najbitnijeg događaja novije povijesti Katoličke crkve u Hrvatskoj, dolaska pape Ivana Pavla II i proglašenja kardinala Stepinca blaženim. Dolazak pape motivirao je upravitelje u dodatno ulaganje u uređenje i ponudu svetišta, koje je danas jedno od najposjećenijih. Svetište nosi epitet najuređenijeg svetišta u Hrvatskoj, a iza njega stoji i uspješna suradnja s lokalnom Turističkom zajednicom ali i uspješno korištenje fondova. Turistička zajednica Marije Bistrice redovito evidentira posjetitelje vjerskog turizma od 2003. godine, kada se kroz godinu sakupilo oko 700 tisuća posjetitelja, uz 15ak tisuća stranih gostiju. Desetak godina kasnije, 2012. godine, broj domaćih posjetitelja popeo se na 919 tisuća, a broj stranih čak na 110 tisuća.⁵⁶ Povećanje od nekoliko desetaka tisuća stranih turista tokom jednog desetljeća svjedoči o velikom potencijalu inozemnih turista. Strani turisti najviše dolaze iz Austrije, Njemačke, Francuske pa i Amerike i Japana. Iako su svetišta otvorena tokom cijele godine, među domaćim posjetiteljima uobičajeno razdoblje hodočašćenja započinje na proljeće i traje do kasne jeseni, prateći crkvena razdoblja i blagdane, osobito one posvećene Mariji.

Uz bistričko hodočašće povezano je nekoliko *nezaobilaznih* običaja: vršenje pobožnosti poput paljenja zavjetne ili zahvalne svijeće, konzumiranje medice ili *gvirca* te kupovina suvenira: medenjaka, svijeća, lonaca ili drvenih igračaka za najmanje. Voštane svijeće s otiskom Marijinog lika ili svetišta, medenjaci upleteni u veliku krunicu i licitarska srca razvijali su se kao prvi vjerski suveniri, dok su se najmlađi najviše veselili tradicionalnim drvenim igračkama, specifičnih ukrasa i načina izrade. Zanimljivo je pratiti razvoj licitara od slatkog samostanskog kolačića (koji se raširio Alpskim područjem s pobožnošću prema Srcu Isusovom te tako poprimio oblik i crvenu boju) do današnjeg (nejestivog) suvenira najčešće ljubavne tematike. Kako bi doprinijeli očuvanju starih umijeća, osnovan je *Centar za posjetitelje Marija Bistrica* u kojem Turistička zajednica organizira mogućnost pohađanja radionice izrade licitara ili drvenih igračaka. U radionicama posjetitelji u osobnom iskustvu mogu učiti o vještini i povijesti izrade te izraditi vlastiti suvenir. Također, spomen starih obrta otvara mogućnost i produžetka boravka turista i povezivanje s drugim baštinskim ustanovama. Nerijetko su posjetitelji upućeni u 50ak kilometara udaljeni Kumrovec, gdje je smješten Muzej *Staro selo*, u kojem vrlo uspješno djeluje *Centar za tradicijske obrte, znanja i vještine*.

Uz svetište i hodočasnike se s vremenom povezalo i nekoliko zanimljivih fenomena. Okupljanjem prosjaka, skitnica i siročadi, pojavio se fenomen bistričkih prosjaka. Slika

⁵⁶ Statističko izvješće za 2017. godinu – Turistička zajednica Marije Bistrice. URL <http://www.rmb.hr/wp-content/uploads/2018/01/Statisti%C4%8Dko-izvje%C5%A1%C4%87e-TZOMB-2017..pdf>. (posjet 17.9.2019.)

prosjaka prodornih pogleda, glasno vapijućih, osakaćenih udova, gladnih i žednih, nerijetko je posjetiteljima neugodno zapečatila doživljaj posjete. Okruživali su svetište proseći od hodočasnika, ciljajući na njihovu dobrotvornost upravo u trenucima kad su najslabiji odbiti pomoći. Danas je državna skrb za potrebite poboljšana, lažni prosjaci rastjerani sa svetišta a *bokci bistrički* se javljaju tek kolokvijalno u društvenom razgovoru.

U baštinu svetišta možemo ubrojati i razne zapise molitvi, zavjeta i zahvala koje hodočasnici ostavljaju za sobom. Nerijetko su u svetištima postavljene kutije u koje vjernici mogu ostavljati svoje molitve. U Mariji Bistrici se od 1688. godine zapisuju milosna uslišanja kroz povijest svetišta.⁵⁷ Neka su predočena i u umjetnička djela ili uklesana u spomenike. Novija svjedočanstva, zapisana od 1957. do 2003. javno su (uz poštivanje privatnih podataka) objavljena u knjizi „*Knjige uslišanja, milosti, zagovora i čudesa Bl. Dj. Marije Majke Božje Bistričke*“. Dio osobne baštine koji hodočasnici ostavljaju za sobom svjedočanstvo je vjernicima, ali i zanimljiv resurs sociolozima i antropolozima.

Baština svetaca

Mjesta djelovanja svetaca i svetih osoba od velikog su značaja za vjernike. Italija je domovina najvećem broju svetaca, preko 260, te privlače milijune hodočasnika i turista diljem svijeta. Velik broj Hrvata barem jednom u životu odlazi na inozemna hodočašća u Italiju u mjesta poput Rima (gdje se štiju grobovi brojnih svetaca), Asiza (kako bi pohodili mjesta koja je obilježio sveti Franjo), Padove (sveti Antun) i San Giovanni Rotonda (sveti otac Pio). Padova posebno privlači Hrvate kao mjesto svetišta hrvatskog sveca Leopolda Mandića koji je tamo djelovao i umro.

Za hrvatsku je hagiografsku baštinu specifično ranokršćansko razdoblje diljem Dalmacije: sačuvani posmrtni ostaci svetaca poput svete Eufemije u Rovinju, svetog Donata i svete Stošije u Zadru, svetog Dujma u Splitu i svete Stošije u Solinu. Uz njihove živote su često bile povezivane razne priče i legende, poput dolaska sarkofaga svete Eufemije na obalu Rovinja. Budući da su to bili neobični i čudesni događaji, po njima su sveci postajali zaštitnici grada. Razvio se kult svetaca koji je postao inspiracija u stvaralaštvu i za brojna kasnija umjetnička i

⁵⁷ Podaci preuzeti s web stranice Svetišta Marije Bistrice. URL <http://www.svetiste-mbb.hr/stranica/povijest> (posjet 17.9.2019.)

literarna djela.⁵⁸ Dan Sv. Dujma, zaštitnika grada Splita, neprekidno se slavi stoljećima, te ga prate i razne kulturne, sportske i zabavne manifestacije.

Primjer kulta kao dobro osmišljenog turističkog proizvoda je sveti Vlaho (Blaž) u gradu Dubrovniku. Prema tradiciji je sveti Blaž svojim blagoslovom spasio dječaka kome je u grlu zapela riblja kost. Na njegov spomendan, 3. veljače diljem crkvi se dijeli blagoslov grla, kao dio pobožnosti. Slavljen kao zaštitnik i spasitelj od 972. godine, u danas vodećoj kulturno-povijesnoj manifestaciji *Festa sv. Vlaha*, postao je svojevrsni brand grada Dubrovnika. *Međunarodni centar sv. Vlaha*, osnovan s ciljem promocije i širenja kulta, surađuje i s drugim zemljama u kojima je raširen kult. Primjer je uspješne suradnje s lokalnom zajednicom: u suradnji s dubrovačkim udrugama i agencijama potiče i razvoj suvenira i uporabnih predmeta inspiriranih njegovim likom. Tako se u ponudi mogu naći i slikovnice za djecu koje su izradila djeca dubrovačkih vrtića, kolačići sv. Vlaha ili čajna mješavina s ljekovitim biljem dubrovačkog kraja.

Svega je desetak osoba proglašeno svetima porijeklom iz Hrvatske, među kojima se ističe blaženi Alojzije Stepinac. Kardinal Stepinac je djelovao za vrijeme teškog razdoblja u Hrvatskoj, Drugog svjetskog rata i komunističke represije. Među vjernicima je popularan kao čvrsta i hrabra figura mučenika političkog procesa, zbog čega je u određenim krugovima i velika kontroverza. Nakon Domovinskog rata Stepinčeva je baština mogla biti javno priznata te je 1995. uz zagrebačku katedralu otvoren muzej posvećen njegovom životu i djelovanju, a kasnije je u Krašiću uređen spomen dom. Koliko je kardinal Stepinac privlačna i zanimljiva pojava svjedoči i broj od pola milijuna vjernika hodočasnika okupljenih 1998. u Mariji Bistrici povodom papinog proglašenja Stepinca blaženim.⁵⁹ Sljedeći korak u njegovoj kanonizaciji je proglašenje svetim. Iščekujući taj događaj, vjernici hodočaste u njemu posvećena mjesta, poput zagrebačke katedrale u kojoj je sahranjen, Krašića - mjesta gdje je preminuo i Karmel Brezovice – samostana u kojem je smještavao spašenu djecu. 2007. godine je pokrenut projekt *Stepinčev put*, koji kreće iz njegovog rodnog mjesta Brezarića, Krašića preko Zagreba, Marije Bistrice sve do Lepoglave. Put je podijeljen u 7 različitih etapa i označen planinarskim markacijama. Od 2017. godine se dodaje i turistička signalizacija s tablama. Ipak, nerazriješena povijest povezana s kardinalom, u velikoj mjeri političke prirode, na neki način priječi daljnji razvitak Stepinčeve baštine prema turističkoj ponudi.

⁵⁸ Lucija Krešić, „Splitska hagiografska baština: povijest, legenda i tekst“ u *Crkva u svijetu* 50 (2015): 527.

⁵⁹ Damir Galoić, „Papa putnik - bistrički hodočasnik“ u *Papa putnik - bistrički hodočasnik 1998-2018*. (Marija Bistrica: Hrvatsko nacionalno svetište Majke Božje Bistričke, Ogranak Matice hrvatske u Mariji Bistrici, 2018)

Relikvije

Relikvije ili moći (lat. *reliquiae*: ostatci) predmeti su kojima se iskazuje religiozni kult zbog veze s nekom svetom osobom.⁶⁰ U tumačenju Katoličke crkve to su predmeti koji imaju direktnu poveznicu sa svecima ili sa životom Isusa Krista. S razvojem hodočašća na sveta mjesta i pučkih oblika pobožnosti, među vjernicima se širila želja za pronalaskom svega što bi moglo pružati susret s događajima spasenja. U prvim je stoljećima pronađen velik broj *relikvija* vezanih uz Isusov život a slične procese možemo pratiti i u širenju relikvija svetaca.⁶¹ Posebno se vremenu srednjeg vijeka događalo puno krađa, vandalizama i razbijanja grobnica, kako bi se složili dijelovi za prodaju. Zbog toga su mnoge crkve počele osnivati riznice, kako bi se očuvale sveti predmeti i relikvije od oštećenja i obezvrjeđenja.⁶²

Još u 16. stoljeću *Dekretom* na Tridentskom saboru utvrđeno je kako se treba odnositi prema relikvijama, te je strogo zabranjeno njihovo prodavanje ili odvajanje na manje dijelove, kako bi se koristilo u svrhe liturgije ili druge svrhe. Fenomen relikvija prati i njihova upitna autentičnost i istinitost: „Kad bi sve „relikvije” koje su sačuvane kao predmeti čašćenja bile autentične, imali bi šest tijela Marije Magdalene, dva tijela Grgura Velikoga i četiri njegove glave, a sveti bi Blaž imao i do stotinu ruku... Isus bi na križ bio prikovan s dvadeset i šest (sačuvanih) čavala...”⁶³

Obično su svrstane u tri razreda. Relikvije prvog razreda su tijela ili dijelovi tijela sveca, kao što su komadići kosti ili ostataka tijela. Relikvije drugog razreda su nešto što je svetac osobno posjedovao, kao što su odjeća ili knjiga (ili dijelovi tih predmeta). Relikvije trećeg razreda su oni predmeti koje je svetac dodirnuo ili koje su bili u doticaju sa svetačkim relikvijama prvog, drugog ili trećeg razreda.

Najveći broj relikvija čuva se u gradu Rimu, najposjećenije su katakombe svetog Kaliksta gdje su sačuvani posmrtni ostaci tisuće mučenika i čak 16 papa. Zanimljiva je činjenica što je nakon Vatikana upravo u Hrvatskoj neslužbeno druga najveća zbirka relikvija u Europi. Crkva sv. Blaža u Vodnjanu čuva preko stotinu relikvija i sačuvana tijela 12 kršćanskih svetaca.⁶⁴ Relikvije su zapravo u sanducima donesene iz Venecije pred opasnošću od Francuske

⁶⁰ Definicija preuzeta iz Hrvatske enciklopedije.

⁶¹ Ante Crnčević, „Relikvije – ostaci svetih ili tragovi za novi put svetosti?” u *Živo vrelo* 6 (2014), 9.

⁶² Ante Crnčević, „Relikvije – ostaci svetih ili tragovi za novi put svetosti?” u *Živo vrelo* 6 (2014), 8.

⁶³ Ante Crnčević, „Relikvije – ostaci svetih ili tragovi za novi put svetosti?” u *Živo vrelo* 6 (2014), 9.

⁶⁴ Tino Krvavica, „Sveta tijela u Vodnjanu“ u *Bitno.net* (15.6.2018) URL

<https://www.bitno.net/vijesti/hrvatska/sveta-tijela-vodnjan-relikvije-marijan-jelenic/> (posjet 18.9.2019)

revolucije, gdje ih je 1817. godine sklonio mletački slikar Gaetano Grezler.⁶⁵ Upravitelji župe nisu pokazivali previše interesa za sadržaj sanduka, sve do dolaska don Marijana Jelenića 1972. godine. Sljedećih desetljeća se radilo na identifikaciji tijela, vodila su se brojna istraživanja koja su potvrdila fenomen očuvanih tijela i relikvija bez tragova mumifikacije i balzamiranja. Zbog nedostatnih sredstava i manjka prostora još uvijek se čuvaju u lošim uvjetima, te su u opasnosti od kontaminacije mikroorganizmima. Pristup zbirki je donekle ograničen, mogući posjeti zbirci, uz naplatu ulaska te je isključivo zabranjeno fotografiranje i snimanje. U planu lokalne uprave je gradnja muzejskog prostora u kojem će zbirka biti pravilno smještena i predstavljena.

S Venecijom nas na neki način povezuje i neraspadnuto tijelo svetog Šimuna. Prema predaji, tijelo svetog Šimuna je u prvim stoljećima preneseno iz Palestine u Carigrad i ondje je bilo stoljećima, a onda ga je jedan križar, vjerojatno mletački vitez, početkom 13. st., po povratku u svoj grad povezo na lađu. Međutim, dok je plovio u blizini Zadra, nastala je velika oluja, a lađa se oštetila, tako da je morao ostati u Zadru, a dok se lađa popravljala on se razbolio i umro. Zbog čudesnog pronalaska tijela sveca nakon njegove smrti, Zadranici su ga prisvojili kao svog zaštitnika. Tijelo se čuva u velikom srebrnom kovčegu, iznimno vrijedne kulturno-povijesne vrijednosti. Najmonumentalniji je spomenik srednjovjekovnog zlatarstva u Hrvatskoj, proglašen je i spomenikom nulte kategorije. Za izradu škrinje je darovano preko 250 kilograma zlata, te su tehnikom iskucavanja izrađeni prikazi važnih povijesnih događaja za grad Zadar i njegove stanovnike u srednjem vijeku. Škrinja je rad zlatara Franje iz Milana iz 1380. godine, koji je imao radionicu u Zadru.⁶⁶ Svakog 8. listopada na blagdan svetog Šimuna u crkvi se otvara pozlaćena škrinja s balzamiranim tijelom sveca. U tim danima hodočasnici sa sobom imaju priliku ponijeti dijelove pamuka koji su položeni na svečeve kosti.

Vjerski običaji, svetkovine i blagdani

Hrvatsku nematerijalnu baštinu obilježavaju običaji prožeti kroz razdoblja u crkvenoj godini. Dani poput Božića, dana sv. Stjepana, sveta Tri kralja, Uskrsa i Uskrsnog ponedjeljka, Tijelova, Velike Gospe i Svih svetih prepoznati su i na nacionalnoj razini te *Zakonom o*

⁶⁵ Ban Barbara, „Blaženi dan kad je Vodnjan pohodio šjor Gaetano“ u *Glas Istre* (7.2.2009) URL <https://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=4567>

⁶⁶ Nikola Jakšić, „Od hagiografskog obrasca do političkog elaborata – škrinja Sv. Šimuna, zadarska arca d'oro“ u *Ars Adriatica* 4 (2014), 102.

blagdanima, spomendanima i neradnim danima u Republici Hrvatskoj priznati neradnim danima. Marijanski blagdani redovito okupljaju stotine tisuća hodočasnika u svetišta poput Marije Bistrice, Trsata, Sinja i Aljmaša, kao i spomendani svetaca zaštitnika pojedinih gradova i sela.

Među slavenskim narodima raširen je običaj *proštenja* ili *kirvaja*, proslave spomendana zaštitnika lokalne crkve. U središtu zbivanja proštenja je vjerska pobožnost (sakrament ispovijedi) kojom se prosi – moli oprostjenje i proslava istog (procesija i sveta misa) koju obavlja cijela zajednica sa svojim obiteljima i prijateljima. Na dane poput Petrova, Antunova, Ivanja, Rokova ili Đurđeva zajednica je postala svetište na jedan dan, uz vjerski i svjetovni aspekt proslave. Okupljanje šire zajednice je bila prilika i za predah od svakidašnjih poslova, druženje s rođacima i prijateljima a među mladima potraga za potencijalnim bračnim partnerom. Uz nezaobilaznu ponudu medičarskih proizvoda (medovine, gvirca, medenjaka i licitara) nerijetko su se uz dane proštenja organizirali i sajmovi raznih obrta, kao i plesne večeri, seoske igre i zabavišta poput vrtuljaka.⁶⁷

Proslava *Porcijunkulova*, franjevačke svetkovine dana Gospe od Anđela (2. kolovoza) tako je danas glavni turistički proizvod grada Čakovca i Međimurske županije. Porcijunkulovo se kao prošteništa u gradu Čakovcu slavilo od dolaska franjevaca 1671., da bi posljednjih 50ak godina preraslo u vodeću kulturno-turističku manifestaciju u Međimurju.⁶⁸ Vjerski dio proslave obuhvaća duhovnu obnovu u crkvi sv. Nikole, otvaranje proštenja (čitanjem papinskog dokumenta o proslavi Gospe od Anđela i povlasticama koje se dobivaju) te procesiju gradom i 2 proštenjarske mise (na hrvatskom i na slovenskom/mađarskom jeziku). Svjetovni dio proslave je proširen na tjedan dana, uz sajam tradicionalnih obrta i rukotvorina, radionice za različite uzraste, razna kulturna i zabavna događanja te autentičnu gastronomsku i enološku ponudu. O popularnosti manifestacije svjedoči broj od oko 300 000 posjetitelja u gradu od 27 000 stanovnika 2018. godine.⁶⁹ Svake godine se iznova predviđa rekordan broj posjetitelja, od kojih je većina privučena tradicijom dolaska, zabavnim i kulturnim sadržajima, a manji dio vjerskim sadržajima. Iako franjevačka župa sudjeluje u organizaciji, zajedno s turističkim uredom grada, postoji opasnost da proslava s vremenom zaboravi na svoje korijene i izgubi na svojoj originalnosti i autentičnosti.

⁶⁷ Dunja Šarić, „Zaštićena nematerijalna kulturna baština Hrvatskog zagorja“ u *KAJ* 1-2 (2013), 14.

⁶⁸ Podaci preuzeti s web stranice manifestacije Porcijunkulovo. URL <https://www.porcijunkulovo.com/> (posjet 17.9.2019.)

⁶⁹ Sergej Novosel Vučković, „Uspjeli postići 50 posto više noćenja“ u *Poslovni dnevnik* (27.8.2018). URL <http://www.poslovni.hr/hrvatska/uspjeli-postici-50-posto-vise-nocenja-344262> (17.9.2019.)

Unatoč masovnom turizmu, svoju autentičnost ipak uspijeva sačuvati *Festa sv. Vlaha* u Dubrovniku. Festa je „zadržala svoje tradicionalne i prepoznatljive odlike i vrsnoću izričaja, oblikujući lokalni i nacionalni kulturni pejzaž svestranim pojavnostima, povezujući materijalnu i nematerijalnu kulturnu baštinu prožimljujućom duhovnom dimenzijom“⁷⁰ te od 2009. zauzima mjesto u registru zaštićene nematerijalne baštine UNESCOa. Ovu stoljetnu proslavu, tradiciju od 10. stoljeća, prožima niz simbola i legendi povezanih uz pojavu sv. Vlahu i njegovu čudesnu pomoć kod obrane od Mlećana davne 971.⁷¹ Već od sljedeće godine, 972. (kada je tradicija započeta), kult sv. Vlahe proširio se ne samo vjerskom sferom, već i povijesnom kao simbol nezavisnosti Grada, kulturnom kao inspiracija brojnim umjetnicima i stvarateljima. Blagoslov jela, puštanje golubica, podizanje zastava i pucanje trombonjera samo su neki od običaja koji prenose simboliku slobode i blagoslova. Središte proslave je slavlje svete mise u crkvi sv. Vlahu te jedinstvena procesija s obredom blagoslova grla. Dani proslave potrajat će do prve nedjelje koja dolazi, uz brojne kulturne manifestacije posvećene zaštitniku grada. Za zabavu puka, uz atraktivno pucanje trombonjera, ponuđene su brojne kazališne predstave i koncerti ali i nezaobilazna tombola: "*Pred gotičko-renesansnim pročeljem krasne starinske carinare — palače Sponza — na terasi izložena je, da je cio grad vidi, velika ploča s brojevima tombule. Pažnja se napinje; oči se upiru u ploču, uši se ćule. Neka duboka glasina navješćuje broj, i u isti mah sve glave, kao da ih je jedna velika ruka sve ujedanput tislula u potiljak, pognu se na teskeru*".⁷² Tombola je u svom humorističnom duhu od 1842. tradicionalno okupljala cijelu zajednicu, ljude različitih dobi, da bi danas djelovala u humanitarnom karakteru. Dubrovačka Republika, inače prilično zatvorenog karaktera, od prvih je dana pokazala otvorenost u dane Feste prema strancima, kažnjenicima i prognanicima: *Sloboštinom sv. Vlahu* osiguran im je miran boravak nekoliko dana (bez prozivki) i mogućnost sudjelovanja u proslavi. Tu gostoljubivost možemo tumačiti i kao poziv na posjetu, iz kojeg se plodonosno razvio turizam. *Društvo prijatelja dubrovačke starine*, kojem je povjerena briga za dubrovačke zidine, inspirirano *Sloboštinom*, u novije doba omogućava svim posjetiteljima obilazak zidina bez naplate u vrijeme Feste.⁷³ Danas Festa ima velik vjerski i kulturno-povijesni značaj, koji okuplja i velik broj kulturnih djelatnika, uglednika i stvaratelja.

⁷⁰ Podaci preuzeti s web stranice Ministarstva kulture – *Festa svetog Vlahu, zaštitnika Dubrovnika*. URL <https://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=5230> (17.9.2019.)

⁷¹ Podaci preuzeti s web stranice 2016 - Godina svetog Vlahu. URL <http://saint-blaise.eu/hr/> (18.9.2019.)

⁷² Josip Bersa, "Dubrovačke slike i prilike 1800. - 1880." u *Obnovljeni život : časopis za filozofiju i religijske znanosti* 23 (1942).

⁷³ „Besplatan obilazak zidina povodom feste sv. Vlahu“ u *Dalmacija danas* (1.2.2018). URL <https://www.dalmacijadanas.hr/dubrovnik-besplatan-obilazak-zidina-povodom-feste-sv-vlahu> (18.9.2019)

Kroz crkvenu godinu izmjenjuju se razdoblja prožeta simbolikom i običajima duboko ukorijenjenima u narodu. Razdoblje došašća kao priprema za blagdan rođenja Isusa prati poziv na budnost, u većini crkava na rane jutarnje mise *zornice*. Kroz četiri nedjelje, kao simboli nade, mira, radosti i ljubavi, postupno se pale četiri adventske svijeće. Kroz zajednice okupljene simbolikom svjetla krajem srednjeg vijeka se u središnjoj Europi počinju razvijati i adventski sajmovi, prožeti božićnim motivima poput svijeća, anđela, jaslca, *Christkinda* (djeteta Isusa). S vremenom ipak sajmovi gube na svojoj autentičnosti, prihvaćajući kasnije *uvezene* simbole poput djeda božićnjaka i sobova. Grad Zagreb u posljednjih nekoliko godina značajno ulaže u ponudu i promociju svog adventskog sajma, gradeći imidž najbolje destinacije za božićne blagdane, kojom je po tri put za redom (2015., 2016. i 2017. godine) i proglašen od strane "European Best Destinations".⁷⁴

Za vrijeme korizme vjernici se okreću promišljanju o svojim grijesima, slabostima te Kristovoj mucu. Tokom 40 dana pokore, po crkvama se održavaju pobožnosti križnog puta, obredi Muke u Velikom tjednu i razne javne pokorničke procesije. Na UNESCO-vom popisu nematerijalne baštine zaštićena je hvarska procesija *Za križen*. U noći s Velikog četvrtka na Veliki Petak 6 procesijskih skupina istovremeno polazi iz 6 mjesta na otoku: Jelse, Pitve, Vrisnika, Svirča, Vrbanja i Vrboske. Procesija se njeguje se od 16. stoljeća, kao uspomena na čudesni događaj 1510. kada je za vrijeme nemira između pučana i plemstva prokrvario križ.⁷⁵ Prate je specifični stari pučki napjevi o Kristovoj mucu i običaji lokalnih bratovština. Staleške udruge građana, u Hrvatskoj specifične za dalmatinsko područje, brinule su se za liturgijski život grada, za kulturu i za socijalnu skrb građana, te su na neki način djelovale i kao prve baštinske institucije na tom području.

Procesija *Za križen* samo je dio bogate hrvatske pasionske baštine, inspirirane Mukom Isusa Krista, proširene na polju literarnog, glazbenog i likovnog stvaralaštva. S ciljem zaštite i promocije pasionske baštine, među kulturnim i javnim djelatnicima se 1991. godine javila inicijativa osnivanja udruge *Pasionska baština*.

⁷⁴ „Zagrebački advent po treći put najbolji u Europi“ u *tportal* (11.12.2017) URL <https://www.tportal.hr/lifestyle/clanak/zagrebacki-advent-treci-put-proglasen-najboljim-u-europi-foto-20171211> (18.9.2019.)

⁷⁵ Fra Bernardin Škunca. *Za križen na otoku Hvaru*. (Zagreb-Brač: Glas koncila, 2013.)

Hodočašće

Hodočašće definiramo kao putovanje prema svetom mjestu iz religioznih razloga. Ono što razlikuje hodočašće od drugih vrsta putovanja je prvenstveno dodir sa svetim mjestom. Dodir sa svetim se ostvaruje preko dodira relikvije, svete slike ili kipa kojeg se obilazi, a finalizira se prinošenjem zavjetnog dara ili zahvale. Kako bi produžio stvarnost susreta, hodočasnik sa sobom nosi uspomene, suvenire iz svetišta.⁷⁶ Hodočašće utječe ili bi trebalo utjecati na njegov svakodnevni život nakon hodočašća.

Mjesta kao ciljevi hodočašća ali i hodočašća kao određene rute putovanja privlače i druge turiste. El Camino – Put svetog Jakova, hodočasnička ruta prema Santiagu de Composteli, svetištu svetog Jakova u Španjolskoj, danas je jedna od najpopularnijih destinacija vjerskog turizma u Europi. Put od 800 kilometara privlači brojne hodočasnike ali i druge putnike motivirane drugim ciljevima (rekreacija, izazov, kulturno-povijesna vrijednost, atrakcija i sl.). Ono što razlikuje hodočasnika od običnog turista jest njegova unutarnja motivacija - hodočasnik želi susret s Bogom i samim sobom, a turist je u potrazi za nesvakidašnjim iskustvima, ne traga za samospoznajom, već odmakom od sebe, odmakom od svoje svakodnevice.⁷⁷

Tri su elementa koje hodočašće podrazumijeva: mjesto, pokret i cilj.⁷⁸ Mjesto prema kojem se hodočasnik kreće može biti svetište, mjesto rođenja i djelovanja neke svete osobe ili mjesto nekog čuda ili ukazanja. Hodočasnik je prvenstveno motiviran susretom s Bogom, cilj njegovog putovanja je postizanje nekog duhovnog ili materijalnog dobra: obraćenje, zahvala, ispunjenje vjerskog zavjeta, zadobivanje oprosta, molitva za izlječenje ili proslava vjerskog blagdana.⁷⁹ Izvorno je hodočašće u povijesnim razmjerima podrazumijevalo hod – pješaćenje (nerijetko i bosih nogu ili na koljenima), simbolizirajući kroz trpljenje i napor puta život kršćana. S razvojem industrije, komunikacija i prometnim povezivanjem mijenjao se oblik kretanja, pa se danas hodočasnici upućuju i automobilima, vlakom, autobusom ili avionom na daljnje destinacije (poput Svete zemlje ili Guadalupe u Meksiku).

Uobičajena je tradicija hrvatskih katolika odlazak na barem jedno hodočašće tokom godine. Također, župe diljem Hrvatske organiziraju za svoje grupe barem jedno hodočašće godišnje.

⁷⁶ Cerović 2014, 54.

⁷⁷ Cerović 2014, 46.

⁷⁸ Cerović 2014, 54.

⁷⁹ Cerović 2014, 54, 53.

Najčešće su to odlasci u domaća svetišta poput Marije Bistrice i Trsata, ali su jednako atraktivna i inozemna svetišta poput Lourdesa u Francuskoj, Fatime u Portugalu, Loreta, Asiza, Padove i Vatikana u Italiji ili pak Svete Zemlje.

Kao što sam prije spomenula, u Hrvatskoj se ne vode relevantni podaci o broju vjerskih turista. Ipak, Korov donosi zanimljiv izračun potencijala hodočašća (a time i vjerskog turizma) u Hrvatskoj. Iznosi broj od 1570 župa unutar Katoličke Crkve, koje godišnje organiziraju barem jedno hodočašće (ako ne i tri, četiri).⁸⁰ U prosjeku uobičajeno odlaze u dva autobusa što dovodi do brojke od 150 000 vjernika - hodočasnika godišnje u organiziranom hodočašću, preko župe ili putničke agencije. Uzmemo li u obzir i individualna hodočašća ili pak organizirana u privatnim nepoznatim agencijama dolazimo do brojke od 300 000 hodočasnika.⁸¹ Još o većem broju hodočasnika govorimo povodom marijanskih blagdana, posebno na blagdan Velike Gospe, 15. kolovoza, kada se u marijanskim svetištima diljem zemlje okupi oko 800 000 hodočasnika.⁸²

U prethodnom poglavlju već sam spomenula neka svetišta i mjesta koja privlače hodočasnike, posebno marijanska svetišta koja svojim razvojem odgovaraju na društvene potrebe kroz povijest. Razvoj svetišta kroz povijest je usko povezan s razvojem hodočasničkih puteva. Na neki način je cijela Hrvatska prožeta mrežom znanih i neznanih hodočasničkih puteva. U sjeverozapadnoj Hrvatskoj većina se hodočasničkih puteva slijeva prema Mariji Bistrici. Maknemo li suvremene državne granice, pred nama je cijela mreža hodočasničkih puteva kroz razna marijanska središta od Poljske (Čestohova), Slovačke (Levoča), Austrije (Mariazell) Slovenije (Ptujaska Gora i Sveta Gora) do Marije Bistrice. Upravo se oko 2005. godine na poticaj iz susjedne Slovenije javila inicijativa za obnovom tih putova, te je započet zajednički projekt – *Marijanski hodočasnički put*.⁸³ Na projektu su sudjelovale javne ustanove iz Slovenije i Hrvatske, svetišta i lokalne turističke zajednice. Putevi povezuju veća marijanska svetišta, s ciljem promocije usputne sakralne baštine, prirodnih i kulturno-povijesnih znamenitosti. Najfrekventnija ruta u Hrvatskoj kreće iz Zagreba i prolazi Parkom prirode Medvednica koji je također sudjelovao u projektu. Uređena su odmorišta za hodočasnike i suvremena turistička signalizacija po raznim rutama. *Pileki i križevi krajputaši* – raspela uz ceste i raskrižja, prvi su oblik hodočasničke signalizacije.

⁸⁰ Korov 2014, 247.

⁸¹ Korov 2014, 247.

⁸² Korov, 2014, 247.

⁸³ Mirko Ivanjek, *Marijanski hodočasnički put: hodočasnički vodič*, Marija Bistrica: Turistička zajednica općine Marija Bistrica, 2011.

Potvrdu o dinamici baštine hodočašća i njezinom razvoju daje nam *mlada* hodočasnička ruta *Marijanski zavjet za domovinu*. Inspirirani Putem svetog Jakova i zavjetom branitelja za vrijeme Domovinskog rata *Bratovština Marijanski zavjet za Domovinu* (Sl. br. 3) pokrenula je 2015. godine zavjetno hodočašće koje prolazi svim većim marijanskim svetištima, od Aljmaša u Osijeku na istoku do Srđa u Dubrovniku na jugu Hrvatske. Glavni hodočasnički put dug je oko 1700 km, uz još 400 km priključnih ruta.⁸⁴ Hodočašće kreće krajem lipnja i kroz slijedećih 11 tjedana se na etapama izmjenjuju nove grupe hodočasnika. Hodočasnici dobivaju i svoju hodočasničku putovnicu za posjećena mjesta, s poticajem da tokom svog života prijeđu sve obilježene točke. U ovom projektu uspješno surađuju i vjerske zajednice, udruge građana, tijela javne i lokalne uprave te se uspješno povlače sredstva iz Fondova.

Bitne odrednice projekta su:⁸⁵

1. zaštita okoliša (promicanje vrijednosti prirodne baštine, ideja prenoćišta s ekološki baziranom ponudom i energetske efikasnom organizacijom)
2. duhovno-turistički sadržaj (koji promiče vjerski turizam)
3. upoznavanje s kulturnom baštinom Republike Hrvatske (suradnja s lokalnim ustanovama, ideja uključivanja u Europske kulturne rute)
4. regionalni razvoj (ideja osnutka razvojnih centara - prenoćišta gdje svoju ponudu mogu plasirati lokalni OPG-ovi i braniteljske zadruge, posebno u ruralnim, zapuštenim krajevima)
5. sportsko-rekreativni sadržaj (ruta je predviđena za pješake i bicikliste, postat će najduža biciklistička ruta u Hrvatskoj)
6. socijalna uključenost (potiče se rad društveno zanemarenih skupina poput branitelja, nezaposlenih i mladih)
7. upoznavanje s povijesnom baštinom Republike Hrvatske i promicanje temeljnih vrijednosti naše Domovine i Domovinskog rata.

Slika br. 3. Hodočasnici na Marijanskom zavjetu za Domovinu

⁸⁴ Marijanski zavjet za Domovinu URL <https://www.marijanskizavjet.hr/> (posjet 15.9.2019.)

⁸⁵ Marijanski zavjet za Domovinu URL <https://www.marijanskizavjet.hr/> (posjet 15.9.2019.)

RAZVOJNE MOGUĆNOSTI

U radu sam se dotakla nekih nedostataka i slabosti u upravljanju vjerskom baštinom u Hrvatskoj. Budući da je većina vjerske baštine u vlasništvu Katoličke crkve, velik dio odgovornosti je na njihovim ramenima. U *Strategiji očuvanja, zaštite i održivog gospodarskog korištenja kulturne baštine Republike Hrvatske za razdoblje 2011-2015.* kao glavne uzroke lošeg stanja materijalne kulturne baštine Ministarstvo kulture nabraja: ratna razaranja, nedostatna financijska sredstva, neriješeni imovinsko-pravni odnosi, nepoštivanje zakonskih propisa i neprimjenjivanje sankcija.⁸⁶ Velik problem predstavlja i nedovoljna svijest o vrijednosti baštine kao i nebriga i neodržavanje. Brojna dobra još uvijek *skupljaju prašinu* na tavanima i podrumima, te velik dio baštine propada zbog čuvanja u lošim uvjetima Sakralne građevine i samostani su većinom u upotrebi pa ih se kontinuirano održava i ulaže u njih, ali manje kapele i objekti izvan upotrebe su u lošem stanju. Poteškoće nastaju i pri *gospodarskoj valorizaciji* ako lokalni upravitelj nije zainteresiran otvoriti objekt javnosti. Primjer je poznata crkva svetog Marka u Zagrebu, otvorena isključivo za vrijeme obreda ili uz prethodne najave posjetitelja. Jedna od najstarijih zagrebačkih crkava, iza zatvorenih vrata čuva vrijedna Meštrovićeva dijela ali često posjetiteljima tek preostaje diviti se njezinoj vanjštini.

Sa stajališta Crkve vjerskoj baštini je najveća prijetnja desakralizacija, odnosno profanizacija. Zbog društvenih migracija i erozije katoličke vjere trajno se napuštaju crkve i ostaju prazni prostori. Diljem europskih zemalja crkveni i samostanski prostori prenamjenjuju se za sekularne djelatnosti i postaju muzeji, knjižnice, knjižare, trgovine, stanovi, restorani, pivnice, pa čak i kupališta, skate-parkovi i mjesta za *champing*⁸⁷. Upravo je revitalizacija vjerskih prostora bila i jedna od tema (*Baština u tranziciji*) prošlogodišnje Europske godine kulturne baštine.⁸⁸ U sklopu događanja Papinsko vijeće za kulturu održalo je konferenciju pod nazivom “*Zar Bog više ne prebiva ovdje? – napuštanje svetih mjesta i cjelovito upravljanje crkvenim kulturnim dobrima*” i predstavilo nove smjernice upravljanja baštinom.⁸⁹ Želja je Crkve da se u prenamjenjenim prostorima zadrži dio duhovne, društvene i kulturne vrijednosti, pa

⁸⁶ Strategija zaštite, očuvanja i održivog gospodarskog korištenja kulturne baštine Republike Hrvatske za razdoblje 2011.–2015.

URL https://www.min-kulture.hr/userdocsimages/bastina/STRATEGIJA_BASTINE_VRH.pdf (18.9.2019.)

⁸⁷ Champing, eng. camping in church, kampiranje u napuštenim crkvama diljem Engleske. URL <https://www.champing.co.uk/what-is-champing/> (18.9.2019)

⁸⁸ Europska godina kulturne baštine. URL https://ec.europa.eu/culture/content/heritage-transition_en (18.9.2019)

⁸⁹ Papinsko vijeće za kulturu. URL <http://www.cultura.va/content/cultura/en/eventi/major/dismissione.html> (17.9.2019)

pozdravljaju mudro i dobro osmišljene društvene i kulturne centre i knjižnice u desakraliziranim crkvama. Na neki način *Pustinja Blaca*, napušteni kompleks samostana kao ekomuzej predstavlja prihvatljivo rješenje. Druga najveća opasnost zbog koje je Crkva na oprezu su brojne krađe i oskrvnuća svetih i vrijednih predmeta. Pritom se ne radi samo o ekonomskom ili kulturno-umjetničkom gubitku. Sakralni predmeti dio su transcendentalnog svijeta i nose određenu duhovnu dimenziju koja može biti oskrvnjena ili zloupotrijebljena.

Već su ranije navedeni konkretni potencijali za razvoj vjerskog turizma u Hrvatskoj: bogata autentična kulturna i vjerska baština (prepoznata i zaštićena i na svjetskoj razini) međusobno se isprepliću i prožimaju različite društvene sfere. Čitava mreža hodočasničkih puteva prolazi kroz raznoliku i još uvijek očuvanu prirodu; obogaćena kulturnim i umjetničkim dobrima postaje dio međunarodnih kulturnih puteva. Raste i broj posjetitelja iz inozemstva te je među turistima općenito sve veća potražnja za autentičnim i drugačijim. U *Sustavu turističkih proizvoda* podijeljenih prema turističkim regijama Hrvatske, vjerski je turizam sekundarni proizvod u Kvarneru i središnjoj Hrvatskoj a tercijarni u ostalim dijelovima.⁹⁰ Potvrda je da je prisutan i da ima potencijala u svim dijelovima Hrvatske. Vjerska je baština stalno dostupna i prisutna tokom godine, te je dobar resurs za produžetak turističke sezone, odnosno za *pokrivanje slabih mjeseci*.

Kako bi se stvorila mogućnost razvoja vjerskoga turizma u smjeru održivog razvoja, potrebna je konkretnija suradnja između Crkve, Ministarstva kulture, Ministarstva turizma i Hrvatske turističke zajednice. Potreban je zajednički interdisciplinarni pristup, prvo u analizi postojećeg stanja, a zatim i u upravljanju. Korov vidi ulogu Crkve kao moderatora razvoja vjerske ponude, a državu u ulozi stimulatora ulaganja privatnoga sektora (uz fiskalne poticaje) te prevencije i kontrole nesavjesnoga poslovanja.⁹¹ U toj prvoj, globalnoj razini Korov vidi ulogu nekog oblika *stručnog vijeća za razvoj vjerskog i kulturalnog turizma*.⁹² Na slijedećoj, operativnoj razini vidi ulogu *vjersko kulturalne menadžment kompanije*.⁹³ Oblik profesionalne uslužne kompanije raspolagao bi „širokim znanjem o nacionalnim i lokalnim vjersko-kulturalnim

⁹⁰ Strategija razvoja turizma Republike Hrvatske do 2020. godine.

URL <https://mint.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/130426-Strategija-turizam-2020.pdf>

Primarni turistički proizvodi su oni proizvodi koji bi trebali biti u glavnom fokusu turističkog razvoja i marketinga područja, zajedno sudjelujući s od 50% do 60% u ukupnom turističkom prometu područja (mjereno brojem noćenja turista). Sekundarni turistički proizvodi sudjeluju s od 30% do 40% u ukupnom turističkom prometu područja.

⁹¹ Korov 2014, 248.

⁹² Korov 2014, 249.

⁹³ Korov 2014, 250.

*specifičnostima, ekspertizama i resursima specijaliziranim za kreiranje i organizaciju susreta, konferencija i drugih događaja, putovanja, logističkih programa.*⁹⁴

U *Strategiji razvoja turizma Republike Hrvatske do 2020. godine* kao prioritetne aktivnosti razvoja proizvoda konkretno je stavljeno poticanje razvoja kulturnih tematskih cesta i putova, među kojima su prepoznati i vjerski putovi, odnosno hodočasnički.⁹⁵ Plodove plana konkretno prepoznajemo u *Marijanskom hodočasničkom putu*, *Stepinčevom putu* i *Marijanskom zavjetu za Domovinu*. U izradi je plan za slijedeće desetljeće i pred njima je i inicijativa Crkve za odvojenu kategorizaciju vjerskog turizma i kulturnog turizma, što bi doprinijelo i većem prepoznavanju i otvaranju novih potencijala.

Do konkretnih mjera i usuglašenja na razini javne uprave, Crkva je prvenstveno sa svojeg stajališta pozvana poboljšati upravljanje vjerskom baštinom – od pronalaženja zabačenih dobara, evidentiranja, odgovarajućeg smještaja te prezentacije i interpretacije. Od obrazovanja (budućih) redovnika i svećenika u kulturno-povijesno-umjetničkom pogledu do poduzetnosti i otvaranju prema uslužnim djelatnostima. Crkva se ne bi trebala bojati kvalitetno uključiti u javno-privatne inicijative. Samostan benediktinki u Zadru i Centar Lužnica su za sada tek iznimka, a ukazuju na brojne mogućnosti.

⁹⁴ Korov 2014, 250.

⁹⁵ *Strategija razvoja turizma Republike Hrvatske do 2020. godine*.
URL <https://mint.gov.hr/UserDocImages/arhiva/I30426-Strategija-turizam-2020.pdf>

ZAKLJUČAK

Hrvatska je bogata resursima vjerske baštine koji nisu iskorišteni u svom punom potencijalu. Isprepletana je mrežom hodočasničkih puteva, broji preko 8000 sakralnih objekata te kroz godinu u svakom razdoblju različitim praksama prožima i obogaćuje cijelo društvo. Vjerska baština u Hrvatskoj je živa, dinamična, svjedoci smo pronalaska starih i stvaranja njezinih novih oblika.

Razvoj vjerskog turizma najviše otežava nepostojanje zajedničkog pristupa u zaštiti i upravljanju vjerskom baštinom. Crkva je predstavljena kao vlasnik, stvaratelj i nositelj dobara, a država kao sistem financijske potpore i zaštite. Zbog niza političkih i društvenih procesa u ranijoj povijesti je izostala objektivna analiza stanja; nedostaju relevantni podaci o broju vjerskih turista i prihodima, ne vode se istraživanja o vjerskom turizmu i vjerskom turistu u Hrvatskoj.

Druga je problematika je loše upravljanje dobrima, manjim dijelom zbog manjka financijskih izvora, većim zbog nedovoljne senzibilizacije za baštinu i nedovoljnog interesa za vjerski turizam (za razliku od hodočašća).

Ipak, pozitivni primjeri poput Svetišta Marije Bistrice, ekomuzeja Pustinja Blaca ili hodočasničkih puteva poput Marijanskog hodočasničkog puta i Marijanskog zavjeta za Domovinu nam pokazuju rezultate uspješne suradnje Crkve i vjerskih zajednica s državnim institucijama i javnom upravom.

Vjerski turizam ima veliki potencijal obogatiti našu raznoliku turističku ponudu i predstaviti nas kao prepoznatljivu turističku destinaciju srednjoeuropske kulturne baštine.

LITERATURA

Albera, Dionigi, Eade, John, ur. *International perspective on pilgrimage studies*. New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2015.

Astor, Avi, Grier, Mar, Burchardt, Marian. „The Politics of Religious Heritage: Framing Claims to Religion as Culture in Spain“. *Journal for the Scientific Study of Religion* 56 (2017): 126-142.

Atlaga, Žana. „Vjerski turizam u Sinju“. Split: Sveučilište u Splitu, 2016. (diplomski rad)

Bersa, Josip. "Dubrovačke slike i prilike 1800. - 1880." *Obnovljeni život : časopis za filozofiju i religijske znanosti* 23 (1942)

Carlos, Fernandes, Melo, Carla, Cardoso, Marta. „Monitoring the Tourism Impact of a Cultural and Religious Event: A Case Study in Northern Portugal“ *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage* 4 (2016): 29-41.

Cerović, Zdenko, Zanketić, Patricija. *Menadžment hodočašća i vjerskih događaja*. Opatija: Sveučilište u Rijeci, 2014.

Chadha, Harsimran, Onkar, Preeti. „Changing Cities in the Perspective of Religious Tourism – A case of Allahabad“. *Procedia Technology* 24 (2016): 1706 – 1713.

Cohen, Erik. „A phenomenology of tourist experience.“ *Sociology* (1979): 179-201.

Cohen, Erik. „Who is a tourist? A conceptual clarification.“ *Sociological Review* 22 (1974): 527 – 555.

Crnčević, Ante. „Relikvije – ostaci svetih ili tragovi za novi put svetosti?“ *Živo vrelo* 6 (2014): 2-11.

De Beyer, Marc, Takke, Jacoline. *Guidelines on Ways of Dealing with Religious Objects*. Utrecht: Museum Catharijneconvent, 2012.

Drule, Alexandra Maria, Chiș, Alexandru, Bacila, Mihai Florin, Ciornea, Raluca. „A New Perspective of Non-Religious Motivations of Visitors to Sacred Sites: Evidence From Romania“. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 62 (2012): 431 – 435.

Du Cros, Hilary, McKercher, Bob. *Cultural Tourism*. London and New York: Routledge Taylor&Francis Group, 2015.

Fernandes, Carlos, Melo, Carla, Cardoso, Marta. "Monitoring the Tourism Impact of a Cultural and Religious Event: A Case Study in Northern Portugal". *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage* 4 (2016): 28-41

Gajski, Ana, Klarić, Vlasta i dr. *Muzeji i turizam : djelovanje muzeja kao sudionika (kulturnog) turizma : priručnik*. Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, 2011.

Galoić, Damir. „Papa putnik - bistrički hodočasnik“ *Papa putnik - bistrički hodočasnik 1998-2018. Marija Bistrica: Hrvatsko nacionalno svetište Majke Božje Bistričke, Ogranak Matice hrvatske u Mariji Bistrici*, 2018.

Galoić Damir, „Povijest Hrvatskog nacionalnog svetišta Majke Božje Bistričke“. *Milosti puna, glasilo svetišta Majke Božje Bistričke* 21 (2015) Gassiot, Ariadna, Prats, Lluís, Coromina, Lluís. „Analysing Accessible Tourism in Religious Destinations: The Case of Lourdes, France“. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage* 3 (2015): 48-56.

Goldstein, Ivo. „O etnogenezi Hrvata u ranom srednjem vijeku.“ *Migracijske i etničke teme*, 5 (1989): 221 – 227.

Guić, Lukrecija. „Muzealizacija Pustinja Blaca“. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2016. (diplomski rad)

Hegeduš, Ivan, Koščak, Ivana. "Vjerski turizam u Republici Hrvatskoj". *Zbornik radova Međimurskog veleučilišta u Čakovcu* 5 (2014): 17-23

Hitrec, Tomislav „Tradicija i suvremenost: Vjerski turizam u svijetu i kod nas“ *300 godina uršulinki u Varaždinu*. Zagreb – Varaždin: HAZU – Uršulinski samostan u Varaždinu, 2003.

Ivanjek, Mirko. *Marijanski hodočasnički put: hodočasnički vodič*, Marija Bistrica: Turistička zajednica općine Marija Bistrica, 2011.

Jakšić, Nikola. „Od hagiografskog obrasca do političkog elaborata – škrinja Sv. Šimuna, zadarska arca d'oro“. *Ars Adriatica* 4 (2014): 95-124.

Korov, Tomislav. „Doprinos Katoličke crkve u razvoju vjerskoga turizma i njegove implementacije u sveukupnu turističku ponudu“. *Diacovensia* 22 (2014): 233 – 253.

Krešić, Lucija. „Splitska hagiografska baština: povijest, legenda i tekst“. *Crkva u svijetu* 50 (2015): 526-529.

Lubina, Petar. *Vodič marijanskom Hrvatskom*. Split: Marija, 2012.

Marasović, Tomislav. *Kulturna baština I*. Split: Veleučilište u Splitu, 2001.

Marinović, Barbara. „Kulturna baština u franjevačkim samostanima u Slavoniji“. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2014. (diplomski rad)

Maroević, Ivo. *Sadašnjost baštine*. Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, 1986.

Martinez Jelena. „Sakralni objekti kao dio turističke ponude Hrvatskog zagorja.“ Čakovec: Međimursko veleučilište, 2017. (diplomski rad)

Meyer, Birgit, de Witte, Marleen. „Heritage and the sacred: introduction“ *Material religion - The Journal of Objects, Art and Belief* 9:3 (2013): 274-280.

Mikulčić, Petra. „Vjerski turizam i hodočašća u Hrvatskom zagorju“ Čakovec: Međimursko veleučilište, 2017. (diplomski rad)

Oter, Zafer, Yavuz Çetinkaya, Mehmet. „Interfaith Tourist Behaviour at Religious Heritage Sites: House of the Virgin Mary Case in Turkey“. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage* 4 (2016): 1-18.

Rebić, Adalbert. „Hodočašća u Svetu Zemlju u posljednjih sto godina.“ *Bogoslovska smotra* 54 (1985): 553 – 560.

Rotherham, Ian. Sustaining tourism infrastructures for religious tourists and pilgrims within the UK. 5, 2007.

Simone-Charteris, Maria T, W. Boyd Stephen. „The development of religious heritage tourism in Northern Ireland: Opportunities, benefits and obstacles“ *Tourism* 58 – 3 (2010): 229-257.

Sršen, Andreja. „Katolička crkva u Hrvatskoj na razmeđu tradicionalnosti i modernosti: novi prijepori europske stvarnosti“. *Croatica Christiana periodica* 38 (2014): 209-224.

Šarić, Dunja. „Zaštićena nematerijalna kulturna baština Hrvatskog zagorja“. *KAJ* 1-2 (2013): 109-126.

Šarlah, Ljiljana. „Skrb o kulturnoj baštini“. *Diacovensia : teološki prilozi* 13 (2005): 91-95.

Škunca, fra Bernardin. *Za križen na otoku Hvaru*. Zagreb-Brač: Glas koncila, 2013.

Vedriš, Trpimir. „Pokršćavanje i rana kristijanizacija Hrvata.“ *Nova zraka u europskom svjetlu* 2015: 173-200.

Vranješ, Nikola. „Pastoral turizma i hodočašća. Potreba novih pomaka“. *Crkva u svijetu* 4 (2012): 348-366.

Vuković, Marinko. „Pogled na međuodnos baštine, kulture i identiteta.“ *Arhivski vjesnik* 54 (2011): 97-113.

DOKUMENTI

ICOMOS:

18 April 2008, International Day for Monuments and Sites Religious Heritage and Sacred Places

URL https://www.icomos.org/18thapril/2008/18_april_calendar_events.pdf (18.9.2019.)

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske:

Strategija zaštite, očuvanja i održivog gospodarskog korištenja kulturne baštine Republike Hrvatske za razdoblje 2011.–2015.

URL https://www.min-kulture.hr/userdocsimages/bastina/STRATEGIJA_BASTINE_VRH.pdf (18.9.2019.)

Akcijski plan razvoja kulturnog turizma

URL https://mint.gov.hr/UserDocImages/AA_2018_c-dokumenti/akcijski%20planovi/003_160128_akc_p_kultur.pdf (18.9.2019.)

Turistička zajednica Marije Bistrice:

Statističko izvješće za 2017. godinu.

URL <http://www.rmb.hr/wp-content/uploads/2018/01/Statisti%C4%8Dko-izvje%C5%A1%C4%87e-TZOMB-2017..pdf> (18.9.2019.)

Vijeće Europe:

Impact of European Cultural Routes on SMEs' innovation and competitiveness: Provisional edition

URL http://culture-routes.net/sites/default/files/files/StudyCR_en.pdf (18.9.2019.)

Vlada Republike Hrvatske:

Strategija razvoja turizma Republike Hrvatske do 2020. godine

URL <https://mint.gov.hr/UserDocImages/arhiva/130426-Strategija-turizam-2020.pdf> (18.9.2019.)

WEB STRANICE:

Barbara Ban. „Blaženi dan kad je Vodnjan pohodio šjor Gaetano“ *Glas Istre* (7.2.2009)

URL <https://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=4567> (18.9.2019.)

Centar za kulturu Brač

URL <http://czk-brac.hr/> (18.9.2019.)

Champing

URL <https://www.champing.co.uk/what-is-champing/> (18.9.2019.)

Dani europske baštine 2018.

URL [https://www.min-](https://www.min-kulture.hr/userdocsimages/2018%20poziv/Dani%20EU%20bastine%202018%20ZA%20WEB.pdf)

[kulture.hr/userdocsimages/2018%20poziv/Dani%20EU%20bastine%202018%20ZA%20WEB.pdf](https://www.min-kulture.hr/userdocsimages/2018%20poziv/Dani%20EU%20bastine%202018%20ZA%20WEB.pdf) (18.9.2019.)

Duhovno-obrazovni centar Marijin dvor

URL <http://www.luznica.com/> (18.9.2019.)

Europska godina Kulturne baštine

URL <http://www.eu.godina.kulturne-bastine.min-kulture.hr/dogadjanja/700-godisnjica-osnutka-samostana-benediktinki-sv-margarite-u-pagu-23-i-30-rujna-13-studenoga-2018/130> (18.9.2019.)

URL [http://www.eu.godina.kulturne-bastine.min-](http://www.eu.godina.kulturne-bastine.min-kulture.hr/UserDocslImages/vizuali/Dogadanja/prezentacija_baskotin1.pdf)

[kulture.hr/UserDocslImages/vizuali/Dogadanja/prezentacija_baskotin1.pdf](http://www.eu.godina.kulturne-bastine.min-kulture.hr/UserDocslImages/vizuali/Dogadanja/prezentacija_baskotin1.pdf) (18.9.2019.)

URL https://ec.europa.eu/culture/content/heritage-transition_en (18.9.2019.)

Festa sv. Vlaha

<https://www.dalmacijadanas.hr/dubrovnik-besplatan-obilazak-zidina-povodom-feste-sv-vlaha> (18.9.2019.)

2016 – Godina svetog Vlaha

<http://saint-blaise.eu/hr/2016-03-01-13-59-05/festa-sv-vlaha> (18.9.2019.)

Krvavica, Tino. „Sveta tijela u Vodnjanu“. *Bitno.net* (15.6.2018)

(URL <https://www.bitno.net/vijesti/hrvatska/sveta-tijela-vodnjan-relikvije-marijan-jelenic/>) (18.9.2019.)

Marijanski zavjet za Domovinu

URL <https://www.marijanskizavjet.hr/> (15.9.2019.)

Mikac, Ružica. „Neobični samostan i časne sestre s nagradom za turizam: Imamo turističku agenciju, restoran, hostel, 60-ak soba za goste, dvoranu za koncerte...“. *Jutarnji list* (3.12.2017)

URL <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/neobicni-samostan-i-casne-sestre-s-nagradom-za-turizam-imamo-turisticku-agenciju-restoran-hostel-60-ak-soba-za-goste-dvoranu-za-koncerte/6805902> (18.9.2019.)

Nikolić, Leo. „Evo zašto Pustinja Blaca zaslužuje europsku nagradu“. *tportal* (22.2.2015).

URL <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/evo-zasto-pustinja-blaca-zasluzuje-europsku-nagradu-20150219> (18.9.2019.)

Papinsko vijeće za kulturu

URL <http://www.cultura.va/content/cultura/en/eventi/major/dismissione.html> (18.9.2019.)

Pavičić, Darko. „Neobična 'turistička patrola': Ljetovanje u samostanu od Zaostroga do Dubrovnika“. *Večernji list* (30.6.2016)

URL <https://www.vecernji.hr/premium/ljetovanje-u-samostanu-od-zaostroga-preko-korcule-do-dubrovnika-1095789> (18.9.2019.)

Porcijunkulovo

<http://www.poslovni.hr/hrvatska/uspjeli-postici-50-posto-vise-nocenja-344262> (18.9.2019.)

Zadarski list - benediktinke

URL <https://www.zadarskilist.hr/clanci/02052016/paske-benediktinke-u-svojoj-ce-slasticarni-nuditi-najstariju-tortu-na-hrvatskoj-obal> (18.9.2019.)

Zagrebački advent

<https://www.tportal.hr/lifestyle/clanak/zagrebacki-advent-treci-put-proglasen-najboljim-u-europi-foto-20171211> (18.9.2019.)

„When religious art is displayed, secular museums may become sacred spaces“ *Deseret News*, 3.1.2014.

URL <https://www.deseretnews.com/article/865593454/When-religious-art-is-displayed-secular-museums-may-become-sacred-spaces.html> (18.9.2019.)

PRILOZI

Tablica br. 1. Tipologija Europske komisije za turizam (ETC) i Svjetske turističke organizacije (UNWTO) 2005.

Preuzeto iz: Ana Gajski, Klarić i dr. *Muzeji i turizam : djelovanje muzeja kao sudionika (kulturnog) turizma : priručnik* (Zagreb: Muzej Vlasta suvremene umjetnosti, 2011)

Tablica br. 2. Konceptualna linija hodočasnik turist

URL https://www.researchgate.net/figure/Source-Valene-Smith-Introduction-The-Quest-in-Guest-Annals-of-Tourism-Research-19_fig1_320703997 (10.9.2018.)

Tablica br.3. Broj posjetitelja vjerskog turizma u Mariji Bistrici (1998.-2017.)

URL <http://www.rmb.hr/wp-content/uploads/2018/01/Statisti%C4%8Dko-izvje%C5%A1%C4%87e-TZOMB-2017..pdf> (10.9.2018.)

FOTOGRAFIJE

Slika br.1. Otvorenje Feste sv. Vlahe

URL https://www.skolskiportal.hr/media/cards/nastavnicki-dnevnik-2017-2018/02/sveti_vlaho.gif (10.9.2018.)

Slika br.2. Natpis na crkvi sv. Foške kraj Peroja

URL

https://adriaticmedianethr.files.wordpress.com/2017/08/20770378_10212910982504910_2757476952217697003_n.jpg?quality=100&strip=all&strip=all (10.9.2018.)

Slika br. 3. Hodočasnici na Marijanskom zavjetu za Domovinu

URL <http://www.rmb.hr/wp-content/uploads/2018/01/Statisti%C4%8Dko-izvje%C5%A1%C4%87e-TZOMB-2017..pdf> (10.9.2018.)

Slika br. 4. Pustinja Blaca na otoku Braču

URL <http://www.apartmani-funda-bol.com/images/16a.jpg> (10.9.2018.)